MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

JĘZYK POLSKI.

WYDANIE CZWARTE

WARSZAWA — 1924
SKŁAD GŁÓWNY: „KSIĄŻNICA-ATLAS" TOW. NAUCZ. SZKÓŁ. WYŻ.
WARSZAWA, NOWY ŚWIAT Nr. 59. — LWÓW, CZARNIECKIEGO 12.
DO NABYCIA WE WSZYSTKICH KSIĘGARNIACH.

Drukiem Salezjańskich Zakładów graficznych, Warszawa, ul. Lipowa, 14.

Cel nauki.

1. Rozumienie mowy, którą w obcowaniu codziennem posługuje się oświecony ogół narodu polskiego.

2. Rozumienie języka książkowego: a) prozy autorów popularnych, t. j. języka tych książek, z pomocą których uczeń po skończeniu szkoły uzupełniać będzie swe wykształcenie; b) języka poetyckiego (pięknego) popularnych autorów.

3. Praktyczne opanowanie języka: a) swobodne i poprawne wyrażanie się w mowie; b) poprawne wyrażanie się w piśmie w zakresie życia codziennego.

4. Wzbudzenie zamiłowania i wyrobienie uzdolnienia do czytania jako środka kształcącego umysł i serce.

5. Wzbudzenie świadomej miłości języka ojczystego.

PROGRAM SZCZEGÓŁOWY.

Oddział I.

1. Ćwiczenia przygotowawcze do nauki elementarza:

a) pierwsze ćwiczenia w wymawianiu i mówieniu;

b) ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe.

2. Ćwiczenia w mówieniu:

a) pogadanki o przedmiotach z najbliższego otoczenia dziecka;

b) omawianie obrazków;

c) próby swobodnego powtórzenia krótkich bajek i powiastek, opowiedzianych przez nauczyciela;

d) rozmowa o wydarzeniach i wrażeniach życia codziennego: dom rodzinny, szkoła, wieś.

3. Nauka czytania i pisania:

a) pogadanki na temat obrazka przy nowej literze;

b) wygłaszanie krótkich i łatwych zdań, wyodrębnianie wyrazów, zgłosek, dźwięków;

c) poznawanie okiem i kreślenie elementów pisma: części liter i samych liter;

d) układanie ustnie i piśmiennie łatwych i krótkich wyrazów jedno- i dwuzgłoskowych z poznanych dźwięków i liter. Łączenie poznanych wyrazów w krótkie i łatwe zdania;

e) pisanie ze słuchu (za dyktandem) wyrazów i zdań według porządku elementarza; odczytywanie napisanych wyrazów i zdań;

f) czytanie i przepisywanie z elementarza;

g) omawianie przeczytanej całości myślowej (zdania lub kilku zdań).

4. W związku z nauką czytania i pisania wytwarza się i przyswaja *praktycznie* następujące pojęcia gramatyczne:

a) o zdaniu jako całości myślowej (bez definicji). (O użyciu kropki; o dużych i małych literach po kropce);

b) o wyrazach jako częściach składowych zdania, o zgłoskach i głoskach; o dzieleniu wyrazów na zgłoski, o samogłoskach i spółgłoskach;

c) o imieniu własnem w odróżnieniu od innych wyrazów. (O dużych literach przy pisaniu imion własnych.)

Uwaga: Nazwy znaków pisarskich podaje się przy czytaniu elementarza.

5. Nauka wierszy i wygłaszanie ich pojedyńczo i zbiorowo.

6. Opowiadanie i czytanie krótkich, a zajmujących powiastek przez nauczyciela.

Uwaga: Podczas zajęć cichych oprócz ćwiczeń, mających na celu wprawę w pisaniu, łatwe rysunki i wycinanki w związku z nauką języka polskiego i innych przedmiotów. (Patrz: Program rysunków i robót ręcznych.)

Rezultat nauki: Po pierwszym roku nauki dzieci powinny nabrać pewnej wprawy w układaniu krótkich i prostych zdań w formie niewymuszonej odpowiedzi na pytanie lub swobodnego powtórzenia przy pomocy nauczyciela treści pogadanki lub opowiadania, powinny czytać wolno, lecz wyraźnie i poprawnie, nie zatrzymując się na zgłoskach, lecz z wyodrębnieniem zdania, pisać wolno, lecz czysto i wyraźnie łatwe wyrazy i zdania.

Oddział II.

1. Czytanie:

a) dalsza wprawa w czytanie. Czytanie wyraźne, poprawne i płynne (choć zrazu powolne), z uwzględnieniem znaków pisarskich;

b) czytanie z objaśnieniami językowemi i rzeczowemi i omawianie treści; wydobycie wartości logicznych (myślowych) i religijno-moralnych, oraz pierwiastków partrjotycznych, wnioski, sąd o rzeczach (i osobach).

2. Ćwiczenie językowe ustne:

a) tworzenie zdań jako odpowiedzi na pytania lub polecenia (np. wymień, powiedz, wylicz i t p.);

b) opowiadanie przeczytanych urywków lub powtórzenie pogadanek w formie odpowiedzi na pytania. Opowiadanie wydarzeń z życia w domu i w szkole;

c) omawianie treści prostych w kompozycji obrazków;

d) krótkie i proste opisy przedmiotów z najbliższego otoczenia dzieci (przedmiotów martwych, roślin, zwierząt) na podstawie spostrzeżeń, wysnutych bądź z obserwacji własnej, bądź dokonanej pod kierunkiem nauczyciela;

e) wzbogacenie słownika dzieci w związku z opracowaniem czytanki i omawianiem obrazków. Ćwiczenia słownikowe: systematycznie ułożone rozmówki na tematy, związane z życiem w domu i szkole.

3. Ćwiczenie językowe piśmienne.

A. Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne:

a) układanie zdań prostych i ściągniętych nierozwiniętych z podanych przez nauczyciela wyrazów. (Użycie kropki);

b) stopniowe rozwijanie tych zdań przez dodawanie dopełnień, określeń i okoliczności;

c) łączenie dwu zdań głównych (zrazu nierozwiniętych, następnie rozwiniętych) w zdanie złożone;

d) nazywanie czynności lub stanów przedstawionych na obrazkach lub omówionych z nauczycielem na podstawie pogadanki lub czytanki;

e) odpowiedzi na pytania i polecenia w ścisłej łączności z opracowanemi ustnie tematami: rozmówkami, czytankami, pogadankami bez obrazków lub nawiązującemi do treści obrazka (użycie znaku zapytania i wykrzyknika);

f) wyliczanie znanych przedmiotów według pewnych grup (kategoryj). (Użycie przecinka i dwukropka);

g) wyszukiwanie wyrazów o znaczeniu przeciwnem i układanie z nich odpowiednich zdań;

h) łączenie w krótkie całości szeregu odpowiedzi na pytania (2—4) jako przygotowanie do ciągłych opowiadań i opisów na stopniu trzecim.

B. Ćwiczenia ortograficzne:

a) pisanie wyrazów, których pisownia zgodna jest z ich brzmieniem. Dzielenie wyrazów na zgłoski. Duże litery na początku zdania. Duże litery w imionach własnych. Poprawne pisanie *sz*, *cz*, *dz*, *szcz*. Miękczenie spółgłosek za pomocą *i*. Pierwsze ćwiczenie na *ó*;

b) przepisywanie odpowiednio dobranych, łatwych i krótkich urywków z opracowanych na lekcji czytanek ze zwróceniem uwagi na wyrazy nowopoznane lub trudniejsze;

c) pisanie pojedyńczych wyrazów i zdań ze słuchu (za dyktandem) i z pamięci.

4. Łącznie z ćwiczeniami językowemi (ustnemi i piśmiennemi) wytwarza się, przyswaja lub utrwala następujące pojęcia gramatyczne:

a) o zdaniu (prostem) i jego zasadniczych częściach (podmiot i orzeczenie, bez użycia terminów gramatycznych i bez defenicji). O zdaniu pytającem i rozkazującem. (O użyciu kropki, znaku zapytania, wykrzyknika. O użyciu dwukropka i przecinka przy wyliczaniu);

b) o wyrazie, zgłosce, dźwięku i literze — dla celów poprawnego pisania;

c) o rzeczownikach, przymiotnikach i czasownikach jako nazwach przedmiotów (konkretnych), cech i czynności, o ich rodzaju i liczbie.

5. Dalsza wprawa w pisaniu pojedyńczych liter, wyrazów i zdań celem wyrobienia wyraźnego, czystego i kształtnego pisania (kaligrafja).

6. Nauka wierszy i wygłaszanie ich pojedyńczo i zbiorowo; dzielenie na role.

7. Opowiadanie i czytanie przez nauczyciela.

Rezultat nauki: Po dwu latach nauki w szkole dzieci powinny czytać wyraźnie, poprawnie i płynnie z uwzględnieniem znaków pisarskich, umieć z pomocą nauczyciela powtórzyć treść przeczytanych i omówionych ustępów i pogadanek i opisać znany sobie przedmiot, poznać szereg nowych wyrazów i zwrotów i umieć zastosować je w zdaniu, układać piśmiennie pod kierunkiem nauczyciela, w ścisłym związku z czytankami i pogadankami, krótkie i proste zdania i łączyć je w króciutkie całości, pisać czysto, wyraźnie, o ile możności kształtnie i poprawnie wyrazy i zdania.

Oddział III.

1. Czytanie:

a) dalsza wprawa w czytanie. Czytanie wyraźne, poprawne i płynne z uwzględnieniem znaków pisarskich. Próby czytania estetycznego (wyrazistego) z odpowiednią modulacją głosu;

b) czytanie z objaśnieniami językowemi i rzeczowemi i omawianie treści.

2. Ćwiczenia językowe ustne i piśmienne.

A. Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne:

a) dalsze tworzenie zdań w formie odpowiedzi na pytanie lub polecenie, nazywanie czynności i właściwości. Zdania rozwinięte, proste i ściągnięte. Zdania pytające i przeczące. Rozkaz. (Znak zapytania, wykrzyknik, przecinek);

b) ćwiczenia w przyswojeniu i zastosowaniu trudniejszych form słownych (rzeczowników, przymiotników, czasowników): dopełniacza i biernika rzeczowników, narzędnika i miejscownika rzeczowników i przymiotników, mianownika przymiotników w liczbie mnogiej, końcówek *li* i *ły* w liczbie mnogiej czasu przeszłego;

c) przekształcanie gramatyczne tekstu czytanego: zamiana rodzaju, liczby, osoby, czasu. Skracanie zdań;

d) ćwiczenia słownikowe: dalszy ciąg ćwiczeń, jak na stopniu II. Wyrazy o znaczeniu przeciwnym i bliskoznaczne.

B. Systematyczne przygotowanie z nauczycielem opowiadania i opisu:

a) układanie i zapisywanie szeregu pytań;

b) próby układania i zapisywania planu;

c) parafraza tekstu: skracanie i rozwijanie zdań, poszukiwanie nowych wyrazów i zwrotów. Zapisywanie zdań prze-

kształconych, oraz nowopoznanych wyrazów i zwrotów. Stosowanie ich w nowych zdaniach.

C. Opowiadanie i opisy przy bezpośredniej pomocy nauczyciela lub na zasadzie uprzedniego przygotowania:

a) opowiadanie w formie bezpośrednich odpowiedzi na pytania;

b) krótkie i łatwe opowiadanie w formie odpowiedzi na szereg pytań, na podstawie planu lub dokonanej parafrazy;

c) krótki i łatwy opis na podstawie obserwacji bezpośredniej lub dawniejszej przedmiotów (i stanów) bardziej złożonych, bliższych i dalszych.

D. Próby formułowania ustnie i na piśmie zdaniami krótkiemi sądu o osobach, przedstawionych w czytankach, lub o wydarzeniach.

E. Zapisywanie wydarzeń z życia domowego i szkolnego i spostrzeżeń, dokonywanych w szkole i poza szkołą w związku z nauką szkolną.

3. Ćwiczenia ortograficzne:

a) dalsza wprawa w pisaniu *ó, ów, ówka*. Spółgłoski: *b, p, c, dz, d, t, g, k, w, f, z, s; ż* i *rz; ż* z *g, z; rz* z *r; rz po spółgłoskach*. Przyrostek *szy* przy stopniowaniu przymiotników;

b) przepisywanie odpowiednio dobranych i opracowanych ustępów z książki do czytania ze szczególnem uwzględnieniem wyrazów trudniejszych i nowopoznanych.

c) pisanie z pamięci;

d) dyktando jako sprawdzian i powtórzenie nabytych wiadomości.

4. Łącznie z ćwiczeniami językowemi (ustnemi i piśmiennemi) wytwarza się i przyswaja następujące pojęcia gramatyczne (bez definicji):

a) o zdaniu twierdzącem, pytającem, przeczącem, rozkazującem. (O zdaniu rozwiniętem);

b) o odmianie rzeczownika, przymiotnika i czasownika: o przypadkach, liczbie, osobie, czasie, o stopniowaniu przymiotnika;

c) o zgodzie słowa określającego z określanem, podmiotu z orzeczeniem.

Uwaga: Z terminów gramatycznych przybywa w tym oddziale nazwa podmiotu i orzeczenia.

5. Dalsza wprawa w czystem wyraźnem i kształtnem pisaniu.

6. Nauka wierszy, jak w oddziale II.

7. Opowiadanie i czytanie przez nauczyciela.

Rezultat nauki: Po trzech latach nauki w szkole dzieci powinny czytać wyraźnie, poprawnie, płynnie i w miarę możności wyraziście, z uwzględnieniem znaków pisarskich powinny umieć odtworzyć (opowiedzieć) bez bezpośredniej (ciągłej) pomocy nauczyciela treść krótkiej czytanki i pogadanki, opisać przedmiot, układać swobodnie i poprawnie na piśmie zdania krótsze i dłuższe, proste i bardziej złożone w zakresie poznanych wyrazów, form i zwrotów językowych, formułować w formie prostych i krótkich zdań swe spostrzeżenia i sądy bez pomocniczego tekstu, pisać czysto, wyraźnie i kształtnie.

Oddział IV.

1. Czytanie dłuższych i krótszych powiastek, opowiadań historycznych, baśni, legend oraz odpowiednich utworów poetyckich, jak bajek, powiastek wierszowanych, obrazków przyrody i t. p.,

a) czytanie poprawne, płynne i wyraziste;

b) czytanie z objaśnieniami językowemi i rzeczowemi oraz omawianie treści.

2. Ćwiczenia językowe ustne i piśmienne.

A. Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne:

a) rozbiór zdania pojedyńczego rozwiniętego. Rozkładanie zdania złożonego (współrzędnie i podrzędnie) na zdania pojedyńcze. Odpowiednie znaki przestankowe;

b) ćwiczenia w przyswojeniu i zastosowaniu trudniejszych form słownych (rzeczowników, przymiotników, czasowników) i zwrotów językowych, jak w oddziale III, a oprócz tego zaimków, liczebników i przysłówków. Rozróżnianie znaczenia przyimków, spójników i wyrazków (wykrzykników);

c) ćwiczenia słownikowe, jak w oddziele III.

B. Systematyczne przygotowanie ciągłych opowiadań i opisów, jak w oddziale III:

a) układanie szeregu pytań pomocniczych i próby planów;

b) parafraza tekstu;

c) próby samodzielnych ćwiczeń przygotowawczych: ukła-

danie szeregu pytań z opracowanych czytanek, skracanie i rozwijanie zdań, poszukiwanie wyrazów zastępczych.

C. Opowiadania i opisy bez stałej pomocy nauczyciela na zasadzie uprzedniego przygotowania.

D. Opowiadanie i zapisywanie wydarzeń i spostrzeżeń z życia domowego i szkolnego (dzienniczek).

E. Listy przy pomocy i pod kierunkiem nauczyciela: doniesienia, opowiadanie i opis wydarzeń, podziękowanie, prośba, polecenie, zapytanie.

3. Ćwiczenia ortograficzne:

a) dalsza wprawa w pisanie *ż* i *rz*. *Nie* łącznie i oddzielnie. Przyimki. *H* i *ch*, użycie *j* i dużych liter. Znaki przestankowe: kropka, przecinek, wykrzyknik, znak zapytania, dwukropek, cudzysłów;

b) przepisywanie, jak w oddziale III;

c) pisanie z pamięci, jak w oddziale III;

d) dyktando, jak w oddziale III.

4. Wiadomości z gramatyki. Patrz: ćwiczenia gramatyczne.

5. Dalsza wprawa w czystem, wyraźnem i kształtnem pisaniu, jak w oddziale III.

6. Nauka wierszy, jak w oddziale III.

7. Opowiadanie i czytanie przez nauczyciela, jak w oddziale III.

Uwaga: Wypracowania klasowe, tylko szkolne, co dwa tygodnie (prócz ćwiczeń).

Oddział V.

1. Czytanie, jak w oddziale IV.

2. Ćwiczenia językowe ustne i piśmienne.

A. Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne:

a) składnia zdania pojedyńczego. Części główne i drugorzędne. Sposoby oznaczania podmiotu i orzeczenia, dopełnienia i określenia. Sposoby łączenia części podmiotu i orzeczenia, związek rządu, zgody i przynależności. Zdania twierdzące, pytające, wykrzyknikowe. Zdania niezupełne. Podmiot domyślny;

b) odmiana rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników z wyróżnieniem końcówek, ważnych ze względu na poprawność językową. Przy tej sposobności o cząstkach znaczeniowych wyrazów, cząstkach słowotwórczych (pień, przedrostek i przyrostek) i fleksyjnych (temat, końcówka), o budowie słowotwórczej (wyrazy proste i złożone), o rożnych rodzajach samogłosek i spółgłosek i ich wymianie;

c) ćwiczenia słownikowe, jak w oddziale III. Wyrazy wieloznaczne, o znaczeniu pod- i nadrzędnem.

B. Systematyczne przygotowywanie ciągłych opowiadań i opisów, jak w oddziale III, z silniejszym naciskiem na układ planów.

C. Opowiadania i opisy bez stałej pomocy nauczyciela, jak w oddziale III.

D. Opowiadanie i zapisywanie wydarzeń, jak w oddziale III.

E. Listy, jak w oddziale IV.

3. Ćwiczenia ortograficzne: pisanie przedrostków, przyimków, przyrostków i końcówek deklinacyjnych.

4. Wiadomości z gramatyki: p. Ćwiczenia gramatyczne.

5. Pisanie, jak w oddziale III.

6. Nauka wierszy, jak w oddziale III.

7. Opowiadanie i czytanie przez nauczyciela, jak w oddziale III.

Uwaga: Wypracowania klasowe co dwa tygodnie, naprzemian domowe i szkolne.

Oddział VI.

1. Czytanie dłuższych opowiadań i powiastek prozą i wierszem, dłuższych i trudniejszych opisów przyrody i przedmiotów, wytworzonych pracą ludzką. Zestawienie utworów dotąd poznanych w nauce szkolnej tak ze względu na autorów, jak i na treść.

2. Ćwiczenia językowe ustne i piśmienne.

A. Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne:

a) O zdaniu złożonem. Składnia zdania złożonego. Sposoby łączenia zdań. Różne rodzaje zdań pobocznych. Zdania wtrącone, przytoczone i nawiasowe.

b) Odmiana czasownika. O budowie czasowników. Wiadomości z fonetyki, jak w oddziale V. Znaczenie form czasownika.

c) Ćwiczenia słownikowe, jak w oddziale III, wyjaśnianie porównań, gwary i języka literackiego.

A. Systematyczne przygotowywanie ciągłych opowiadań i opisów, jak w oddziale III, z samodzielnem układaniem planów przez uczniów.

C. Opowiadania i opisy, jak w oddziale V.

D. Opowiadanie i zapisywanie wydarzeń, jak w oddziale III.

E. Listy, jak w oddziale IV.

3. Ćwiczenia ortograficzne, jak w oddziale V, ze szczególnem uwzględnieniem końcówek konjugacyjnych i interpukcji.

4. Wiadomości z gramatyki: p. Ćwiczenia gramatyczne.

5. Pisanie, jak w oddziale III.

6. Nauka wierszy, jak w oddziale III. Elementarne wiadomości o rytmie, rymie i wierszu.

7. Opowiadanie i czytanie przez nauczyciela, jak w oddziale III.

Uwaga: Wypracowania klasowe co dwa tygodnie, naprzemian domowe i szkolne.

Oddział VII.

1. Czytanie (w szkole i domu) odpowiednio dobranych wyjątków i całych utworów literackich w celu zaznajomienia młodzieży z najwybitniejszemi autorami polskiemi z wyjaśnianiem i omawianiem treści. W związku z lekturą podanie kilku obrazów z dziejów kultury polskiej i twórczości literackiej w Polsce od w. XVI do czasów najnowszych.

Uwaga: Jest pożądane, aby młodzież poznała utwory następujące:

Mikołaj Rej: Wyjątki z Żywota.

Jan Kochanowski: Treny (w wyjątkach), Pieśń o Sobótce, kilka pieśni świeckich i religijnych.

Piotr Skarga: Kazanie o miłości ojczyzny (skrócone).

Jan Chr Pasek: Wyjątki z Pamiętników.

Franciszek Karpiński: Kilka pieśni religijnych (pieśń poranna i wieczorna), świeckich i jedna sielanka.

Ignacy Krasicki: Jedna satyra. Przypomnieć bajki poznane przedtem.

Juljan U. Niemcewicz: Kilka śpiewów.

Kazimierz Brodziński: Wiesław.

Adam Mickiewicz: Grażyna, Pan Tadeusz. (Przypomnieć utwory, czytane w oddziałach poprzednich.)

Juljusz Słowacki: Ojciec zadżumionych.

Józef I. Kraszewski: Stara baśń, Dziecię starego Miasta.

Henryk Sienkiewicz: Trylogja, Latarnik.

Marja Konopnicka: Wybór liryk i nowel.

Eliza Orzeszkowa: Kilka nowel.

Adolf Dygasiński: Co się dzieje w gniazdach?

Oprócz tego: a) jeden utwór dramatyczny (do wyboru) — *Fredro:* Zemsta, *Słowacki:* Lilla Weneda, *Korzeniowski:* Karpaccy górale;

b) kilka utworów jednego z następujących poetów (do wyboru): *Wincenty Pol, Władysław Syrokomla, Bohdan Zaleski, Teofil Lenartowicz, Adam Asnyk.*

2. Nauka wierszy, jak w oddziale III.

3. Wypracowania klasowe (jedno co miesiąc) szkolne i domowe naprzemian, np. opowiadania z własnych przeżyć, opisy i obrazki z własnej obserwacji w formie opowiadań lub listów. Opowiadania na tle lektury.

Rezultat nauki: Po ukończeniu szkoły powszechnej siedmioodziałowej uczeń powinien nietylko mówić i pisać poprawnie, rozumieć treść łatwiejszych utworów, ale i mieć elementarne pojęcie (na podstawie lektury dzieł) o najwybitniejszych autorach polskich i ich dziełach, a zarazem powziąć zamiłowanie do języka i literatury polskiej takie, aby po ukończeniu szkoły chętnie uzupełniał swą wiedzę lekturą odpowiednich książek.

OBJAŚNIENIA METODYCZNE.

Uwagi wstępne.

Zasady nauczania. Dla osiągnięcia wyżej wytkniętego celu nauczania języka ojczystego w szkole powszechnej należy podczas całego trwania nauki trzymać się zasad następujących:

Nauka ma na każdym stopniu charakter wybitnie praktyczny; wszelkich teoretycznych wywodów należy zaniechać, gdyż należytą wprawę u dzieci w poprawnem wyrażaniu swych

myśli w mowie i piśmie osiąga się przedewszystkiem przez systematyczne i celowe ćwiczenia językowe.

Czytanie i ćwiczenia językowe ustne i piśmienne stanowią zatem podwalinę całego nauczania. Zasadnicze pojęcia pisowni i gramatyki odrębnego działu nie stanowią lecz wiążą się ściśle z czytaniem i ćwiczeniami.

Wszelkie zasady pisowni i gramatyki powinny być tylko uogólnieniem zjawisk językowych, poznanych poprzednio praktycznie w szeregu przykładów i ćwiczeń.

Każda lekcja musi być wszechstronnie i dokładnie przerobiona z nauczycielem. Do czytania, przepisywania i wszelkich innych ćwiczeń wybiera się tekst zajmujący i dostępny dla dzieci i objaśnia go się dokładnie i starannie. Ćwiczenia wybiera się takie, które, trzymając uwagę dziecka w napięciu, nie dopuszczają bezmyślności.

Zajęcia ciche muszą pozostawać w ścisłej łączności z nauką głośną, być jej powtórzeniem, ugruntowaniem, dopełnieniem, niekiedy przygotowaniem. Wskazówki szczegółowe co do rodzaju ćwiczeń, jakie podczas zajęć cichych wykonane być mogą, podane są niżej przy ćwiczeniach językowych.

Aby nauczyć dzieci dobrej mowy, musi nauczyciel być wzorem. W tym celu dba jak najusilniej o poprawność i czystość swej mowy i swego wysławiania. Zasady tej przestrzega nietylko na lekcjach języka polskiego, lecz i na wszystkich innych, bo dziecko uczy się mówić przez cały czas swego pobytu w szkole. Jednocześnie zwraca baczną uwagę na poprawność wymowy i wyrażania się dzieci. Nie krępuje jednak ich swobody wypowiadania się, każdej odpowiedzi wysłuchuje do końca, później dopiero prostuje błędy i żąda powtórzenia w formie poprawnej. Jeżeli pewne błędy językowe powtarzają się stale, nauczyciel daje specjalne ćwiczenia na użycie danej formy.

Należy jednak odróżniać błędy językowe od wyrażeń gwarowych. Pierwsze muszą być tępione bezwzględnie i konsekwentnie, drugich nie można dopuszczać przy *nauce*. Nie należy ich uważać za błędy językowe, skoro stanowią cząstkę bogactwa naszego języka. Natomiast trzeba wytłumaczyć dzieciom, że w szkole uczą się tego języka, z którego pomocą porozumiewać się będą mogły ze wszystkimi swymi współrodakami i w którym pisane są książki polskie, że opanowanie tego języka jest obowiązkiem każdego Polaka, a jednocześnie jego koniecznością życiową.

Ale te wszystkie drogi, któremi nauczyciel ma kroczyć przy nauce języka ojczystego, nie byłyby inne, niż przy nauce jakiegokolwiek języka obcego, gdyby im nie przyświecał cel najwyższy: rozbudzenie świadomej miłości języka ojczystego, jako jednego z objawów duszy narodowej, polskiej. Ten zaś cel najwyższy i najważniejszy jest i najłatwiejszy: struny gotowe czekają tylko na napięcie w duszy polskiego dziecka, by ozwały się dźwięcznym i czystym tonem nuty swojskiej nawet w wieku dziecięcym i by ich echo sięgało daleko, daleko poza izbę szkolną. Kunszt grania na tej duszy dziecięcej nie da się ująć w formułki metodyczne. Jest to prawdziwy dar Boży. Nie braknie go jednak u nauczyciela polskiego!

1. OBJAŚNIENIA DLA ODDZIAŁU I.

1. Ćwiczenia przygotowawcze do nauki elementarza: a) pierwsze ćwiczenia w mówieniu, b) ćwiczenia wzrokowe, słuchowe i ruchowe.

Przed rozpoczęciem właściwej nauki czytania i pisania należy: a) wdrożyć dzieci do uwagi, niezbędnej przy nauce, czyli nauczyć je skupiać uwagę na omawianym przedmiocie; b) nauczyć je obserwować dany przedmiot, postrzegać pewne jego cechy i spostrzeżenia swe formułować w mowie krótko, lecz jasno; c) wyćwiczyć ich zmysły: wdrożyć ucho do rozpoznawania dźwięków, oko do rozróżniania kształtów i rękę do kreślenia. Do tego celu służą: 1) ćwiczenia w mówieniu, 2) ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe, które prowadzi się podczas pierwszych tygodni pobytu dziecka w szkole. Ćwiczenia w mówieniu polegają na rozmowie z dziećmi o przedmiotach najbliższego otoczenia, na omawianiu treści obrazków; ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe — na tworzeniu zdań, dzieleniu ich na wyrazy, a wyrazów — na ich składowe części (zgłoski, głoski), na kreśleniu pewnych kształtów, z któremi uczeń spotka się później jako z częściami liter.

Pierwsze ćwiczenia w mówieniu. Treścią pierwszych rozmów będą: *imiona i nazwiska dzieci, ich rodzice, rodzeństwo i inni członkowie rodziny, sprzęty i przedmioty szkolne, zajęcia szkolne.* Nauczyciel tonem życzliwym i serdecznym zapytuje każde z dzieci; jak się nazywa, gdzie mieszka, a jednocześnie zachęca i ośmiela, aby mówiło swobodnie i szczerze o sobie i swej rodzinie. Podobnież zwraca uwagę na nowe ich otoczenie, uczy właściwie nazywać sprzęty szkolne, zaznajamia z ich użytkiem i t. p. W rozmowach tych przyzwyczajamy dzieci, aby na każde pytanie dawały odpowiedź wyraźną i zrozumiałą (nie kiwnięciem lub mruknięciem, lecz słowami), choć nie wymagamy bezwzględnie całego zdania. Np. na pytanie: jak się nazywasz? — wystarczy, gdy dziecko powie wyraźnie swe imię i nazwisko. Powoli nauczyciel doprowadza dzieci do mówienia całemi zdaniami. Ułatwia im to, dając polecenie lub zadając pytanie w formie mowy zależnej. Np.: Po otrzymaniu na pytanie bezpośrednie: Jak się nazywa twój ojciec? odpowiedzi: Jan X lub innej, nauczyciel powiada: Powiedz mi (twemu koledze, koleżance) teraz, że twój ojciec nazywa się..... lub: Powiedz mi, jak się twój ojciec nazywa.

Dla ułatwienia dzieciom skupienia uwagi i zachęcenia ich do nauki po każdej takiej rozmowie nauczyciel opowiada im jakąś krótką i zajmującą powiastkę, mającą cechy prawdopodobieńswa np. ze swoich własnych wspomnień dziecinnych, zwłaszcza z pierwszych dni pobytu w szkole i zachęca je do swobodnego powtórzenia tego, co im powiedział. (Patrz niżej: Ćwiczenia w mówieniu.)

Po paru dniach przechodzi się od takich rozmówek do omawiania obrazków, co stanowi już bardziej bezpośrednie przygotowanie do nauki elementarza.

Ćwiczenia słuchowe, wzrokowo-ruchowe. Wyrazy, które zostaną przez dzieci wygłoszone, jako nazwy rzeczy, znajdujących się na obrazku, stanowią materjał do układania zdań. Np. gdy dziecko rozpozna kota, nauczyciel zachęca je, aby powiedziało o kocie, jaki jest, co robi, gdzie się znajduje i t. p. Zdanie takie np.: kot łapie myszy, kot jest bury, kot drapie i t. p. — dzieci dzielą na wyrazy.

Dalszem ćwiczeniem będzie już analiza wyrazu na zgłoski i głoski. Nauczyciel mówi powoli: *o-ko* i pyta: co słyszycie na

początku? (Co naprzód powiedziałem?) A później? A w wyrazie *u-cho* — co słychać na początku? A w wyrazie *i-gła*? Analizy tej nie należy jednak posuwać tak daleko, aby uczyć dzieci wszystkich dźwięków poszczególnych. Chodzi jedynie o to, aby dzieci przyzwyczaiły się zwracać uwagę na brzmienie wyrazu; skoro to się osiągnie, możemy już przejść bez trudności do właściwej nauki czytania.

Równocześnie z powyższemi ćwiczeniami przygotowuje się rękę dziecka do pisania. Przy pogadance o przedmiotach szkolnych zaznajamia się dzieci z użyciem kredy i ołówka i poleca się rysować przedmioty takie, jak laskę (kij), talerz, jajko i t. d. Dzieci rysują kredą na tablicy lub ołówkiem na papierze a nauczyciel zwraca uwagę na właściwe trzymanie ołówka. Tym sposobem, biorąc zawsze za punkt wyjścia pewne kształty, spostrzegane przez dzieci w otoczeniu, można będzie wyćwiczyć dzieci w kreśleniu tych zasadniczych elementów, z których się składa pismo (kreski proste, kreski zagięte u dołu, kreski zagięte u góry, koło, półkole).

Ćwiczenia w mówieniu.

Równolegle z nauką czytania i pisania z elementarza (patrz niżej) prowadzi się dalej ćwiczenia w mówieniu. Są to w dalszym ciągu pogadanki o przedmiotach najbliższego otoczenia dziecka, omawianie obrazków, rozmowa o wydarzeniach i wrażeniach życia codziennego, t. j. związanych z domem rodzinnym, szkołą, wsią rodzinną, oraz próby *swobodnego* powtórzenia krótkich bajek i powiastek, opowiedzianych przez nauczyciela.

Pogadanka o rzeczach. — Jesień do Bożego Narodzenia. W pogadankach mówi się o zagródzie wieśniaka i jej otoczeniu. Niektóre zwierzęta domowe i ich użyteczność. Kot (i mysz), pies i owca, koń. Praca i zajęcia ludzkie: ojciec — gospodarz, matka — gospodyni, znane dzieciom rzemiosła. Nauczyciel pobudza dzieci do opowiadania swych spostrzeżeń i wspomnień. Np. Co robi nasz pies? Jak się bawimy z kotem? Jak karmisz konia? Opowiadanie dzieci na temat, w czem chłopiec może dopomóc ojcu, w czem dziewczynka może wyręczyć matkę. Jak raz gotowałam obiad. Jak pilnowałam małego braciszka. Jak pasłem krowy na łące.

Zima. Dalszy ciąg pogadanek o zwierzętach: krowa, wół, świnia. Ptaki w zimie: wróbel, wrona. Drzewo bezlistne. Choinka.

Wiosna. Pogadanka o ptactwie domowem i jego nieprzyjaciołach. Drób na podwórzu: kura, kaczka, gęś, gołąb. Nieprzyjaciele ptaków: jastrząb, kuna, łasica, lis.

Przed Wielkanocą pogadanka o jajkach wielkanocnych i pisankach.

Ogródek na wiosnę: drzewa owocowe kwitnące. Główne części drzewa: korzeń, pień, gałęzie, liście, kwiaty. Jaskółka.

Wszystkie te obserwacje i rozmowy pod koniec roku szkolnego dają treść do pogadanek ogólniejszych: Nasza wieś rodzinna. Co o niej wiemy? Czy i dlaczego ją kochamy? Na tem tle pierwsze pojęcie ojczyzny. Nauka wierszyka Bełzy: Kto ty jesteś? Polak mały — lub innego podobnej treści, któryby dał dzieciom pojęcie: Polska — Polacy.

Pogadanki o zwierzętach przeprowadzić należy możliwie w obrazach, t. j. w otoczeniu naturalnem, nie pojedyńczo w oderwaniu. Wybiera się obrazy tak, ażeby dziecku rzucały się w oczy przedewszystkiem cechy charakterystyczne zwierzęcia lub to, co chcemy podkreślić w stosunku do człowieka. A więc: Koń przy żłobie: chwytanie wargami, zęby, zgrabna budowa, kopyta. Krowa przy udoju: mleczarstwo. Wół przy orce: krępa budowa ciała, siła, krótkie, mocne nogi, racice i t. p. W pogadankach należy unikać starannie rzeczy zbyt trudnych na tym poziomie. Nie mówi się o budowie wewnętrznej, natomiast zwraca się uwagę na kształty zewnętrzne i wiąże się je z czynnościami zwierzęcia. Żywy i barwny obraz, choćby nie dawał wszystkiego, jest odpowiedniejszy, aniżeli suche wyliczanie wszystkich właściwości danego zwierzęcia.

Zwracać trzeba szczególną uwagę na stosunki wzajemne zwierząt: Pies i owca, kot i mysz i t. p. Rzeczą jest również ważną wykazanie pożytku zwierząt domowych, wystrzegać się jednak należy zbytniego wdawania się w szczegóły techniczne.

Przed pogadanką należy zadawać dzieciom do domu łatwe obserwacje, np. podpatrzenie, jak chwyta trawę koń, a jak owca lub krowa, jak znajduje ziarna kura, w jaki sposób szuka tego ziarna gołąb, ile kot, pies, kura mają palców, jakie pazury i t. p. Z pewnością dzieci będą bardzo wiele

wiedziały, nie będą jednak umiały tego opowiedzieć. Tutaj sprawdzanie spostrzeżeń będzie równocześnie ćwiczeniem językowem. Przy powtórzeniach koniecznem jest porównanie zwierząt między sobą, łączenie w grupki bez dawania określeń lub żądania ich od dziecka. Nie o to chodzi, żeby uczeń umiał powiedzieć, jakie są cechy zwierząt przeżuwających, kopytowych, ptaków grzebiących i t. p., lecz by umiał podpatrzeć właściwości zwierząt, zestawić je ze sobą i z obrazków poszczególnych wytworzyć sobie pojęcie ogólne.

Pogadanki o kształtach łączą się z lekcjami arytmetyki.

Omawianie obrazków (patrz: Rozdział IV C).

Swobodne powtórzenie bajki lub powiastki i opowiedzenie wydarzenia. Po opowiedzeniu bajki lub powiastki nauczyciel zachęci dzieci do swobodnego powtórzenia tego, co usłyszały. Celem takiego ćwiczenia jest ośmielić i zachęcić dzieci do opowiadań. Niema to być systematyczne powtórzenie treści, jak w oddziałach wyższych. Nauczyciel pozostawia dzieciom zupełną swobodę w wyborze szczegółów i formy, w jakiej szczegóły zapamiętane powtarzają. Ograniczy się w razie potrzeby do pomocy przygodnej przez rzucone w odpowiedniej chwili pytanie i poprawi tylko rażące błędy wymowy i wysłowienia. W podobny sposób zachęci dzieci i pomoże im do swobodnego opowiedzenia wydarzeń i wrażeń z życia.

3. *Nauka czytania i pisania.*

W nauczaniu czytania istnieją dwie metody zasadnicze: syntetyczna[1]), która naprzód zaznajamia dziecko z dźwiękiem i literą, aby następnie poznane już litery łączyć w pewne całości (zgłoski i wyrazy) i analityczna[2]), która postępuje odwrotnie: daje uczniowi naprzód wyraz jako całość, dopiero później przez porównanie znanych wyrazów dochodzi do ich rozbioru (analizy), aby wyodrębnić oddzielne dźwięki i litery.

W elementarzach używanych dzisiaj zarówno metoda syntetyczna, jak analityczna, uległy pewnym przekształceniom i wytworzyły nowe kombinacje.

---

1) Z greckiego: syntithemi — składam.
2) Z greckiego: analyo — rozwiązuję, rozbieram.

Metoda *analityczno-syntetyczna* opiera się: 1) na wyodrębnieniu samogłosek, a następnie spółgłosek z wyrazów, które uczeń poznaje w całości, jako nazwy obrazków (analiza); 2) na łączeniu poznanych głosek z innemi (synteza).

Metoda tak zwana *wyrazowa* polega: 1) na rozpoznaniu i czytaniu wyrazów, jako całości; 2) na podziale wyrazu na zgłoski i oddzielnem czytaniu każdej części; 3) na czytaniu innych wyrazów, złożonych z tych samych zgłosek; 4) na porównywaniu wyrazów dla wyodrębnienia liter; 5) na czytaniu nowych wyrazów z temi samemi literami.

Przy *metodzie analityczno-syntetycznej* dzieci naprzód zaznajamiają się z samogłoskami, które rozpoznają w wyrazach podstawowych jako dźwięki. Lekcja zaczyna się od omówienia obrazka w elementarzu, np. *ul.* Mówiąc powoli wyraz *ul*, dochodzimy zapomocą odpowiednich pytań do wyodrębnienia dźwięku *u;* ten sam dźwięk dzieci odnajdują w innych wyrazach np. *ucho.* Później nauczyciel kreśli na tablicy literę *u*, dzieci kreślą ją w powietrzu, potem w zeszytach, a nakoniec odszukują ją w książeczce.

Po zaznajomieniu się z samogłoskami wprowadzamy w ten sam sposób po jednej spółgłosce. Np. dzieci znają już samogłoskę *u*, a nauczyciel chce je zaznajomić ze spółgłoską *l* w wyrazie *ul.*

W tym celu powraca się do obrazka. Nauczyciel wymawia głośno i wyraźnie wyraz *ul.* Dzieci powtarzają. — W wyrazie wymówionym odnajdują znany już dźwięk *u.* Nauczyciel wymawia wyraz, akcentując dźwięk *l;* dzieci dochodzą do poznania nowego dźwięku. Nauczyciel pisze odpowiednią literę na tablicy, objaśniając sposób jej pisania. Dzieci kreślą ją w powietrzu, a później w zeszytach. Wreszcie odczytują ją w połączeniu z samogłoską *u*, jako wyraz *ul.*

Później z nową literą układamy inne wyrazy, stawiając ją przed znanemi dzieciom samogłoskami lub po nich. A więc do wyrazu *ul* dopisujemy literę *e* i odczytujemy *ule.* Zapytujemy dzieci, co słyszą na początku *(u)*, co później *(le);* ścieramy *u* i każemy odczytać, co pozostało. Piszemy inne wyrazy z tą samą sylabą: *ile, ale, ule* — dzieci odczytują. Pytamy, czem dziewczynki najbardziej lubią się bawić albo jak dzieci śpiewają, gdy są wesołe. Otrzymujemy sylaby: *la, lala.* Nauczyciel pisze, dzieci odczytują. Po przerobieniu kilku takich przykładów dzieci czytają tekst z elementarza. Ta pierwsza litera może zająć parę lekcji; później, gdy już dzieci znają parę spółgłosek, można postępować szybciej.

Użycie abecadła ruchomego jest bardzo wskazane. Pozwala ono tworzyć różne kombinacje i naukę czyni bardziej zajmującą.

Podczas godzin cichych dzieci wprawiają się w kreślenie poznanych liter i wyrazów. Przy pisaniu zwracamy uwagę na prawidłowe siedzenie, właściwe położenie zeszytu, dobre trzymanie pióra.

Przy użyciu t. zw. metody wyrazowej nastąpi różnica w opracowaniu lekcji. Okres przygotowawczy musi być tam dłuższy, po przystąpieniu zaś do właściwej nauki idzie ona tokiem następującym: wyraz, zgłoska, głoska.

Nauczyciel omawia treść obrazka w elementarzu, następnie pisze na tablicy cały wyraz podstawowy, np. *tata*, odczytuje go głośno i zwraca uwagę na jego brzmienie i kształt. Następnie dzieci dzielą wyraz na zgłoski, np. *ta-ta*, nauczyciel pisze oddzielnie każdą zgłoskę, dzieci ją odczytują. Z sylab w ten sposób poznanych układają się nowe wyrazy. Np. dzieci czytały wyrazy *tata, mama, oko*, znają sylaby *ma, ta, o, ko*, i składają z nich zdania: *tata ma kota, mama ma kota.* O ileby dzieciom znane były inne wyrazy, które z tych sylab ułożyć można, piszemy je również lub układamy z liter ruchomych np. *tama.*

Od rozpoznania i czytania zgłosek stopniowo przechodzimy do poznania oddzielnych głosek, co uskuteczniamy przez porównanie znanych sylab i wyrazów, np. porównanie *a* i *ma* doprowadza do rozróżnienia dźwięku *m*, porównanie wyrazu *ma i mak* do rozróżnienia dźwięku *k* i t. p.

Bez względu na metodę wybraną w nauce czytania obowiązuje nauczyciela ścisłe *stopniowanie wymagań i dokładne przerobienie materjału elementarza.*

Na jednej lekcji należy w zasadzie dawać tylko jedną rzecz nową, np. nową literę, nowy zbieg spółgłosek, nową kombinację (np. wyrazy wielozgłoskowe, gdy poprzednio były czytane tylko krótsze) i tylko wówczas, gdy materjał lekcji

poprzedniej został należycie przyswojony. Aby zaś skutkiem ciągłego powtarzania dzieci nie nauczyły się na pamięć swego elementarza, lecz musiały czytać z każdej książki, nauczyciel, opracowując lekcję, powinien niejako rozszerzać materjał, znajdujący się w elementarzu, t. j. obmyślić więcej wyrazów i zdań na daną literę czy kombinację liter. Wyrazy te pisze na tablicy, żądając ich odczytywania, albo przygotowuje sobie kartki, które rozdaje uczniom, i każdemu każe odczytać to, co napisane; wreszcie wyraz każdy, znajdujący się w elementarzu, umieszcza w różnych zdaniach.

Podczas *zajęć cichych* uczniowie powinni to tylko wykonywać, do czego przez poprzednią naukę zostali przygotowani. Zajęcie ich wynika logicznie z lekcji elementarza, którą im nauczyciel dał tego samego dnia lub dnia poprzedniego. Zależnie od treści tej lekcji i postępów dzieci w pisaniu może być ono rozmaite, a mianowicie:

a) Jeśli nauczyciel pokazywał dzieciom nową literę, którą uczniowie już próbowali kreślić na tablicy według danego im wzoru, podczas godzin cichych kreślą ją w zeszytach dla wprawy. O ile jest to litera trudniejsza, może być wskazane kreślenie oddzielnych jej części. Przy pierwszych takich próbach nauczyciel powinien dzieciom objaśnić, jak sobie radzić z linijkami w zeszycie, t. j. gdzie każdą literę zaczynać i jak ją kreślić Uczniom należy powiedzieć, ile mają napisać wierszy każdej litery, tak, aby praca, im wyznaczona, wypełniła pół godziny, ale nie zmuszała do zbyt szybkiego i niedbałego pisania.

b) Gdy dzieci kreślą już bez trudu daną literę, mogą pisać wyrazy, w których one się znajdują. Wtedy nauczyciel poleca, aby wyrazy te pisały według wzoru, znajdującego się w zeszycie (wzór powinien być napisany przez nauczyciela poprzedniego dnia), albo wyrazy te wypisuje na tablicy, albo poleca je przepisać z elementarza.

c) Pod koniec roku, gdy dzieci już czytają i piszą, można im dawać ćwiczenia samodzielniejsze, np. polecić napisać nazwy przedmiotów, które są narysowane w elementarzu, albo nazwy rzeczy, o których była mowa w pogadance, albo wreszcie dać odpowiedź na pewne zapytania. O ile ćwiczenia takie potrzebują przygotowania ustnego, należy je dawać na lekcji poprzedniej.

Uwaga. Wskazówki metodyczne co do wytwarzania pojęć gramatycznych, nauki wierszy, opowiadania i czytania nauczyciela znajdują się niżej.

II. CZYTANIE KURSORYCZNE.

Na wyrobienie techniki czytania zwracać należy uwagę na wszystkich stopniach nauczania. Przedewszystkiem starać się należy o czytanie poprawne i płynne, to znaczy o to, by dzieci odczytywały właściwe dźwięki i wyrazy, wymawiały je poprawnie, czytały bez jąkania i niewłaściwego zatrzymywania. W tym celu przestrzegać należy, aby dzieci obejmowały wzrokiem cały wyraz i wygłaszały go, nie zatrzymując się w środku, aby nie zatrzymywały się długo na każdym wyrazie, lecz czytały całe zdania, aby wymawiały wyraźnie i czysto.

Dalej dbać należy przy czytaniu o właściwą (naturalną) intonację, zwalczać czytanie monotonne i zawodzące. W tym celu zwraca się uwagę ucznia na te głoski i wyrazy, które akcentować należy, oraz na znaczenie znaków przestankowych. Nakoniec, gdy i ta trudność pokonaną została, należy w miarę możności starać się o czytanie estetyczne, wyraziste, t. j. takie, przy którem za pomocą modulacji głosu oddaje się odpowiedni nastrój lub wyraża uczucie.

Jako środki wiodące do tego celu zaleca się: 1) dobre wzory, dawane przez nauczyciela, który, odczytując sam pewne urywki, wskazuje, jak czytać należy; 2) stosowne objaśnienia, np. co do znaków przestankowych i ich znaczenia; 3) ćwiczenia dla osiągnięcia wprawy. Te ostatnie mogą być rozmaite, zależnie od spotykanych przez dzieci trudności, np. wypisywanie trudniejszych wyrazów na tablicy i odczytywanie ich przez dzieci; czytanie ciche (oczyma tylko) przed odczytaniem głośnem (ma ono na celu przyzwyczajenie dzieci do obejmowania wzrokiem całych wyrazów i zdań), wreszcie właściwa wprawa w czytaniu tego, co już było dostatecznie objaśnione i przerobione.

Na czytanie kursoryczne przeznaczyć należy zrazu ustępy poprzednio opracowane, następnie łatwe ustępy nieopracowane, lecz nie wymagające szczegółowych objaśnień, dostosowane

co do treści i formy do rozwoju umysłowego uczniów. O ile tekst wymaga jednak pewnych drobnych wyjaśnień, należy je podać przed rozpoczęciem czytania, aby toku lekcji nie przerywać. Można też ustęp, przeznaczony na czytanie kursoryczne, kazać poprzednio odczytać w domu lub podczas cichych zajęć, zalecając dzieciom, by notowały to, czego nie rozumieją i prosiły o wyjaśnienie przed rozpoczęciem czytania.

W lekcji winni brać ciągły udział wszyscy uczniowie danego oddziału. Nie można dopuszczać, by podczas czytania przez jedno z dzieci pozostałe zajmowały się czem innem lub nie uważały. W tym celu należy przed rozpoczęciem lekcji polecić dzieciom, by bacznie odczytywały w myśli ustęp czytany głośno i częstem powoływaniem do głosu coraz to innych uczni trzymać ich uwagę w ustawicznem napięciu.

III. CZYTANIE STATARYCZNE.

Czytanie stataryczne czyli czytanie, połączone z objaśnieniami rzeczowemi i językowemi, oraz omawianiem treści, stanowi podwalinę nauki języka ojczystego w szkole. Jest ono punktem wyjścia dla ćwiczeń językowych ustnych i piśmiennych, gramatycznych i stylistycznych, począwszy od układania najprostszych zdań, a skończywszy na opowiadaniach, opisach i listach. W związku z czytaniem takiem wytwarza się i przyswaja pojęcia gramatyczne. Czytanie stataryczne daje też wiele sposobności do omawiania zagadnień etycznych i do rozwijania uczuć moralnych i patrjotycznych. Ma ono wreszcie przygotować ucznia do czytania książek, czyli stać się podwaliną dalszego samokształcenia po ukończeniu nauki szkolnej. W wyborze czytanek należy stosować się do pory roku i do treści pogadanek historycznych, przyrodniczych i geograficznych.

Z tego powodu nauczyciel winien obmyślić plan zajęć całego miesiąca i uczynić odpowiedni wybór czytania i ćwiczeń. W każdym tygodniu ustala się ich porządek. Niektóre urywki łatwiejsze mogą uczniowie odczytać sami (na cichych godzinach) i w domu, wypisując lub podkreślając to, czego dobrze nie rozumieją. Nazajutrz zdają sprawę z tego, co przeczytali, nauczyciel udziela im wyjaśnień, zwracając się zawsze naprzód z pytaniami do klasy.

Częste przerywanie czytania dla wyjaśnienia pewnych szczegółów nie jest pożądane, gdyż przeszkadza uczniowi objąć całość, a nieraz psuje wrażenie estetyczne, gdy czytamy rzecz piękną.

W metodycznem opracowaniu czytanki (o treści rzeczowej) należy objaśnienia odpowiednio rozdzielić, a mianowicie:

a) Na wstępie lekcji przed rozpoczęciem czytania dajemy *objaśnienia rzeczowe;* polegają one na udzieleniu dzieciom pojęć i wiadomości koniecznych do zrozumienia rzeczy czytanej.

O ile w czytaniu jest mowa o rzeczach, których dziecko nie zna i nie widziało np. o zwierzętach, roślinach zagranicznych (np. wielbłąd, renifer, palma, bawełna i t. p.), należy przygotować odpowiednie obrazki i pokazać je uczniom.

Gdy w czytankach jest mowa o jakichś zjawiskach, które poznać można przez próby i doświadczenia, np. o parowaniu wody, ciśnieniu powietrza i t. p., należy opisaną przez autora próbę o ile możności wykonać w szkole i objaśnić.

Przy czytankach treści geograficznej i historycznej konieczne jest użycie mapy, oraz krótkie lecz jasne i zajmujące objaśnienie co do osobistości historycznych.

W objaśnieniach należy zachować miarę: nie mówić tego, co sam autor dostatecznie wyjaśnia i nie przerywać zbyt często czytanek. Objaśnienie rzeczowe najlepiej włączyć do pogadanki wstępnej przed rozpoczęciem samego czytania.

b) W toku czytania podajemy *objaśnienia językowe,* t. j. tłumaczymy w związku z całem zdaniem wyrazy i zwroty niezrozumiałe lub trudniejsze. Objaśnienia powinny być proste, jasne i zwięzłe, a zastosowane ściśle do treści danej czytanki. Należy starannie unikać odbiegania od tematu. Wyrazy nieznane zastępuje się znanemi np. żwawo — prędko, ochoczo; ufać — wierzyć komuś, polegać na kimś; wyrazy obce tłumaczy się np. spacer — przechadzka; przy wyrazach wieloznacznych objaśnia się znaczenie pierwotne, później przenośne. Pojęcie abstrakcyjne objaśnia się zapomocą przykładów; objaśniając np. wyraz *obowiązek, krzywda, wdzięczność,* należy wspomnieć dziecku o jego obowiązkach albo odwołać się do jego wspomień, gdy było wdzięczne (komu, za co). Nie-

które objaśnienia nauczyciel podaje sam, do innych doprowadza dzieci przez stosowne zapytania. Należy przyzwyczajać dzieci do porządku, aby same pytały o znaczenie tego, czego nie rozumieją.

Każdy rodzaj czytanki wymaga odrębnego traktowania, stosownie do swej treści i formy. W szkolnych książkach do czytania spotykać możemy następujące rodzaje czytanek:

1) powiastki i bajeczki (prozą i wierszem);

2) podania, legendy i opowiadania historyczne;

3) opis rzeczy, roślin, zwierząt, zjawisk, pór roku, miejscowości i t. p.;

4) wierszyki i piosenki (poezja liryczna).

Na tej podstawie możemy też wyróżnić cztery typy czytanek:

1) *Czytanka treści moralnej.* Dobre zrozumienie powiastki lub bajki polega na dokładnem zdaniu sobie sprawy z myśli przewodniej, na wykrycie sensu moralnego; ponieważ zaś tę myśl wyraża autor przez przedstawienie pewnego zdarzenia lub szeregu zdarzeń, najważniejszą rzeczą jest tu powiązanie tych oddzielnych faktów i uświadomienie sobie ich logicznego związku, jako przyczyn i skutków, aby na ich podstawie dojść do uogólnienia.

Zgodnie z tym celem czytanie powiastek i bajeczek odbywa się mniej więcej w ten sposób: Po krótkim wstępie przystępujemy bezpośrednio do czytania. W oddziele 1-szym i 2-gim czyta nauczyciel całość, aby dać dzieciom wzór płynnego czytania i pierwsze pojęcie o treści; w 3-cim i 4-ym odrazu czytają dzieci. Uczniowie czytają częściami, z których każda stanowi pewną logiczną całość (podział ten nauczyciel powinien sobie obmyślić i przygotować przed lekcją). Po odczytaniu każdej części nauczyciel krótko i przystępnie objaśnia przy pomocy dzieci trudniejsze wyrazy i zwroty, a zarazem zapytuje uczniów, o czem czytali. Dzieci streszczają tak, jak umieją, a następnie przy pomocy nauczyciela nadają tytuł całej treści przeczytanej (tytuł może być jednowyrazowy albo też wyrażony całem zdaniem lub zapytaniem). Tytuł ten zapisuje się na tablicy. W podobny sposób postępuje się z każdą częścią następną. Następuje powtórne czytanie całości, którego nauczyciel już nie przerywa objaśnieniem; zwraca natomiast baczną uwagę na wyraźne, płynne czytanie, zachowanie znaków przestankowych i t. p. Później dzieci opowiadają całość, posiłkując się planem, który mają przed oczyma na tablicy; z tego powodu pytań pomocniczych używamy tu tylko wyjątkowo, gdy pomimo czytania częściami i planu uczeń nie może jeszcze sobie poradzić. Po odtworzeniu samej treści faktycznej następuje jej omówienie w formie pogadanki. Nauczyciel zapytuje o charaktery osób, przedstawionych w powiastce i o ich postępowanie; pyta też, dlaczego postąpiły w ten sposób, jakie stąd wyniknęły następstwa, czy dany postępek uważają dzieci za zły lub dobry, względnie słuszny lub niesłuszny, rozsądny lub nierozsądny. Następnie doprowadza się do uogólnienia: Jaką wadę tu wytknięto? Jaką naukę moralną można stąd wyprowadzić? Dzieci wskazują zastosowanie danej zasady w życiu, przytaczając odpowiednie przykłady.

2. *Czytanka treści historycznej.* W legendach i opowiadaniach historycznych może się zawierać również pojęcie etyczne, które należy dzieciom wyjaśnić, np. gościnność Piasta, odwaga Krakusa, litość królowej Jadwigi i t. p. Głównie jednak chodzi o zainteresowanie dzieci, o uzupełnienie ich wiadomości z historji, a przedewszystkiem o wzbudzenie miłości do ojczyzny i jej przeszłości. Czytanie rzeczy historycznej należy poprzedzić pogadanką wstępną, w której nauczyciel przypomina dzieciom to, co już wiedzą o danym fakcie czy danej osobie, albo też udziela odpowiedniego objaśnienia; natomiast nie należy opowiadać tego, co zawiera się w książce i co dzieci same przeczytają. Czytanie, układanie planu i opowiadanie prowadzi się tak, jak przy powiastkach treści moralnej.

3. *Czytanka opisowa (przyrodniczo-geograficzna).* Celem takiej czytanki w szkole nie powinno być właściwe podawanie nowych wiadomości, gdyż te otrzymują dzieci w pogadankach, lecz raczej pewne uporządkowanie lub ich uzupełnienie, a w opisach estetycznych — wskazanie piękna w świecie otaczającym; pod względem językowym dobre opisy służą dzieciom za wzór zdawania sprawy z własnych spostrzeżeń. Czytanie opisu nauczyciel poprzedza przypomnieniem przed-

miotu, miejsca czy zjawiska, o którem dzieci mają czytać, Podczas czytania większą uwagę zwrócić należy na objaśnienia językowe, na nowe dla ucznia terminy naukowe (np. nazwy pewnych gatunków zwierząt, roślin, części budynków, czy maszyn i t. p.), a w opisach estetycznych — na zwroty poetyczne, porównania, przenośnie, które malują dany przedmiot. Dobrze jest nowe wyrazy zapisywać w ciągu czytania na tablicy, a po przeczytaniu raz jeszcze zapytać o ich znaczenie, aby tym sposobem oddziaływać na wzbogacenie języka ucznia. Do opowiadania opisy się nie nadają; po przeczytaniu poprzestać należy na paru pytaniach, dotyczących treści czytanego. Bardzo tu się poleca natomiast zachęcić dzieci do nowego opisu (ustnego) na wzór tego, który przeczytały, np. po przeczytaniu opisu domu (chaty), ogrodu, do opisania w ten sposób domu (chaty), ogrodu, dzieci lub osób trzecich. Dzieci starsze w oddziale IV (ew. V) mogą próbować ułożyć plan przeczytanego ustępu.

4. *Czytanie poezji.* Głównym celem jest uświadomienie sobie wyrażonego uczucia, wywołanie odpowiedniego nastroju, odczucie piękna danego utworu. Nauczyciel przygotowuje do czytania, rzucając kilka takich pytań lub uwag, które ten nastrój w dzieciach wywołują. Np. przed utworem, opisującym wiosnę, przypomina dzieciom, jak im miło i wesoło, gdy wiosenne słońce zaświeci i pięknie się zrobi na świecie; przed utworem religijnym wywoła pewne skupienie pobożne, jak w chwili modlitwy; przed utworem patrjotycznym postara się uświadomić dzieci, że są Polakami i Polskę kochają i t. p. Po wytworzeniu tego nastroju i uzyskaniu uwagi nauczyciel sam dany wiersz odczytuje wyraźnie i z uczuciem, nie przerywając na razie objaśnieniami, aby nie psuć wrażenia całości. Później dopiero czyta po raz drugi sam lub czytają dzieci częściami, a nauczyciel objaśnia znaczenie każdej zwrotki i użytych w niej wyrazów, nakoniec dzieci ćwiczą się w dobrem czytaniu danego wiersza.

IV. ĆWICZENIA JĘZYKOWE USTNE I PIŚMIENNE.

A. *Ćwiczenia gramatyczne i stylistyczne.*

W drugim roku nauki uczeń winien opanować *technikę tworzenia łatwych zdań.* Naukę rozpocząć należy od układania zdań prostych i ściągniętych, nierozwiniętych. W tym celu może nauczyciel podać uczniom (wypisać na tablicy lub karteczkach) szereg wyrazów: podmiotów i orzeczeń, polecając im łączyć dane wyrazy w zdania wedle podanego porządku lub do wyboru. Może to się odbywać w formie odpowiedzi na pytanie lub polecenie pośrednie i bezpośrednie. Np. Powiedz, że uczeń pisze. Napisz, jaki jest stół. Lub: Jaka jest książka? Polecenie i pytanie pośrednie doprowadza w sposób naturalny do tak porządanych dla wysłowienia „odpowiedzi całemi zdaniami“, gdy na pytanie bezpośrednie naturalną odpowiedzią będzie zawsze odpowiedź krótka, jednowyrazowa.

Można również podać jeden tylko szereg wyrazów (podmiotów lub orzeczeń) i żądać od uczni dopełnienia zdań samorzutnie.

Otrzymane w ten sposób zdania uczniowie rozwijają, odpowiadając na stosowne pytania, układają również zdania przeczące i rozkazujące. Następnie łączą zdania proste w krótkie zdania złożone, *X* czyta, a *Y* pisze i t. d.

Po takiem przygotowaniu przejść można do ćwiczeń bardziej urozmaiconych, wskazanych w punkcie *3. d — g* programu szczegółowego. Przy dobieraniu ich starać się należy o to, by nie wykraczać poza zakres znanych dzieciom przedmiotów i o ile możności operować pojęciami, znanemi dziecku.

Przygodnie poucza się dzieci, że każde zdanie zaczyna się od dużej litery, na końcu zdania kładzie się kropkę, przy wyliczaniu po każdym wyrazie kładzie się przecinek, a przed rozpoczęciem wyliczania — dwukropek.

W trzecim i czwartym oddziale ćwiczenia odbywają się według tych samych zasad. Przybywają tu ćwiczenia w układaniu łatwych zdań złożonych, podrzędnych, ćwiczenia w stosowaniu trudniejszych form słownych oraz gramatyczne przekształcanie tekstu.

Ćwiczenia słownikowe. Ćwiczenia w mówieniu, prowadzone w oddziale pierwszym w formie swobodnej rozmowy z nauczycielem, swobodnego powtarzania słyszanych bajek i powiastek lub opowiedzenia wydarzenia z życia, nabierają już w drugim roku nauki charakteru bardziej metodycznego.

1. Nauczyciel pracuje nad wzbogaceniem słownika dzieci łącznie z opracowaniem czytanki, pogadankami i omawianiem obrazków. Do takich ćwiczeń należą:

a) Zestawianie wyrazów jednoznacznych lub bliskoznacznych — np. kościół — świątynia; dom — chata, pałac; nędzarz — ubogi; zamożny — bogaty;

b) Wyszukiwanie wyrazów przeciwnych np. duży — mały; niski — wysoki; płytki — głęboki;

c) Stosowanie wyrazów o znaczeniu pierwotnem i przenośnem np. złoty pierścionek, złote słońce, złote serce i t. p.;

d) Poszukiwanie wyrazów podobnych np. stół — stolarz, żelazo — żelazny.

Stopniowo uczniowie sami układają podobne szeregi. Np. igła, igiełka (mała igła), iglica (duża igła), igielnik (pudełeczko do igieł), iglasty (mówi się o drzewie, które ma igły) i t. p.

Zapomocą odpowiednich ćwiczeń nauczyciel zaprawia dzieci do właściwego stosowania nowopoznanych wyrazów i zwrotów.

2. Kiedy niekiedy prowadzi z uczniami systematycznie obmyślone rozmówki, mające na celu uporządkowanie, powtórzenie i rozszerzenie zasobu słów i zwrotów, jakiemi rozporządzają. Tak np., mówiąc o rodzinie, poda nauczyciel nazwy najbliższych członków rodziny, bliższych i dalszych krewnych, określi ich stosunek do dzieci i pomiędzy sobą.

Bieg nauki szkolnej wskaże nauczycielowi najlepiej właściwy temat. Należy jednak i tutaj przestrzegać zasady stopniowania trudności, przechodzić od rzeczy bliższych do dalszych od prostych do bardziej złożonych, od przedmiotów i zjawisk konkretnych do pojęć abstrakcyjnych.

B. *Systematyczne przygotowanie opowiadań i opisów.*

Układanie szeregu pytań pomocniczych. Jednym ze sposobów przygotowania opowiadania jest ułożenie przez nauczyciela wspólnie z uczniami szeregu pytań pomocniczych w taki sposób, by odpowiedzi dały logicznie zbudowaną i stylistycznie ze sobą powiązaną całość. Pytania te nauczyciel lub jeden z uczniów wypisuje na tablicy. Dzieci zapisują je w zeszytach, bądź jednocześnie, bądź podczas zajęć cichych i posługują się niemi w domu przy powtórzeniu opowiadania.

Przy układaniu szeregu pytań należy przestrzegać zasady stopniowania trudności i doprowadzać do coraz większej samodzielności.

Układanie planu. Patrz wyżej: Objaśnianie czytanek.

Parafraza (przekształcanie) tekstu. Bardzo ważnem, rozwijającem i praktycznie korzystnem ćwiczeniem jest parafraza czytanego tekstu.

Parafraza polega na skracaniu i rozwijaniu zdań, na poszukiwaniu wyrazów i zwrotów zastępczych, na odróżnianiu mniej ważnych szczegółów od ważniejszych, eliminowaniu jednych, uzupełnianiu innych i t. p. Przekształcone zdania, wyszukane zastępcze wyrazy i zwroty nauczyciel (lub jedno z dzieci) wypisuje na tablicy, uczniowie zapisują je w zeszytach. Następnie posługują się niemi przy układaniu opowiadań.

Ćwiczenie takie, odpowiednio przez nauczyciela poprowadzone, zmusza uczni do ustawicznego odwoływania się do przyswojonych już zwrotów językowych, utrwala i powiększa zasób wyrazów, zwrotów i form językowych. Stosować je można na wyższym stopniu nauki, począwszy od oddziału III-go.

Tekst musi być odpowiednio dobrany i dokładnie objaśniony, treść jego powtórzona i przyswojona zapomocą pytań i odpowiedzi.

C. *Opowiadanie, opis, omawianie obrazków, prowadzenie dzienniczka, listy:*

Za pierwszy stopień opowiadania i opisu uważać można odpowiedzi na pytanie i polecenie w formie zdań: prostego i ściągniętego, złożonego współrzędnego, złożonego podrzędnego. Należy przechodzić stopniowo od zdań prostych do rozwiniętych, od krótkich do coraz dłuższych.

Następnie łączy się takie pojedyncze zdania w całości zrazu krótkie, potem coraz dłuższe bądź w formie odpowiedzi

na szereg pytań, bądź układając szeregi zdań, odpowiadających podanemu przez nauczyciela planowi. Nakoniec na stopniu najwyższym opowiadanie może być swobodną parafrazą czyli przekształceniem czytanego tekstu.

Za ćwiczenia łatwiejsze uważać należy *opowiadanie* tekstu przeczytanego i wszechstronnie opracowanego; uczeń odwoływać się tu może do pamięci słuchowej i wzrokowej, ewentualnie przy zapisywaniu słów i zwrotów — ruchowej.

Nie dla wszystkich dzieci jest ono łatwe, więc nauczyciel musi tej sprawie nieco pracy poświęcić. Ułatwia się odpowiednio na stopniu niższym przez dzielenie każdej powiastki na szereg pytań. Od dzieci żąda się, aby na każde oddzielne pytanie dawały odpowiedź całem zdaniem. Nadmiar pytań jednak ma wiele stron ujemnych, bo przyzwyczaja dziecko do czekania na pytanie, tamuje jego samodzielność i opóźnia jego postępy w płynnem wypowiadaniu swych myśli.

Należy więc — w oddziałach zwłaszcza wyższych — starać się, aby dziecko odtwarzało nie pojedyncze zdania, lecz pewne całości logiczne.

Gdy dziecko opowiada, nauczyciel słucha uważnie i życzliwie, powstrzymując się od wszelkich objawów niezadowolenia lub zniecierpliwienia; wszelkie bowiem przerywanie dziecku wpływa źle na płynność jego mowy i mięsza je, onieśmiela albo rozprasza jego uwagę. Tylko wtedy, gdy uczeń wsród opowiadania zamilknie, jakby zapomniał dalszego ciągu, nauczyciel zręcznem pytaniem dopomoże mu przypomnieć sobie treść czytania. O ile takie pytanie będzie ze wszech miar pożądane, a nawet konieczne, o tyle wśród opowiadania nie należy uczniowi podpowiadać ani pozwolić, aby tylko powtarzał po nas zamiast mówić samodzielnie. Ważniejsze błędy językowe należy poprawiać zaraz; objaśnienie jednak tych błędów i wszelkie uwagi, dotyczące opowiadania, lepiej przenieść na chwilę, gdy uczeń już skończy mówić; niektóre z tych uwag stać się mogą punktem wyjścia do osobnego ćwiczenia ustnego lub piśmiennego, a nawet do lekcji gramatyki.

Oprócz zwykłego opowiadania, t. j. parafrazy przeczytanych urywków, stosować można z powodzeniem swobodniejsze opracowanie czytanki, a mianowicie dzieci mogą:

a) uzupełnić treść czytaną, opowiadając to, co autor pomija lub daje bardzo pobieżnie, np. układając zakończenie lub dalszy ciąg czytanej powiastki;

b) przerabiać formy powiastki, np. z opowiadania ułożyć rozmowę między dwiema osobami, lub odwrotnie rzecz dialogowaną streścić, jako zwykłe opowiadanie;

c) opowiadać własne przygody i obserwacje, wiążące się z treścią czytania, np. w związku z opowiastkami o zwierzętach dzieci opowiadają zdarzenia z życia ich ulubionych piesków lub kotków, fakty z życia innych zwierząt przez nie oswojonych; w związku z powiastką o jakiemś dziecku, zabłąkanem w lesie, dzieci opowiadają własne przygody podobne i t. d. Niektóre z tych opowiadań mogą służyć później za temat do wypracowań piśmiennych.

Powtórzenie pogadanki, opis, opowiedzenie treści obrazka należą do ćwiczeń trudniejszych, wymagają bardziej samodzielnego posługiwania się przyswojonemi wyrazami, formami i zwrotami.

Przy *opisach* przechodzi się od przedmiotów prostych, podpadających obserwacji bezpośredniej, do przedmiotów dalszych i bardziej złożonych.

Opisać mogą dzieci przedmioty niezłożone (przedmioty martwe, rośliny, zwierzęta), bądź podpadające pod ich bezpośrednią obserwację (same przedmioty lub ich dobre wyobrażenie na obrazku), bądź dobrze im znane z życia codziennego. Mogą to być zatem opisy przedmiotów, sprzętów szkolnych i domowych, zwierząt domowych własnych lub należących do osób trzecich, lecz dzieciom dobrze znanych.

Przy opisie pomagać należy dziecku pytaniami, odnoszącemi się do wyglądu opisanego przedmiotu, jego wielkości, kształtu, barwy materjału, z którego jest zrobiony, użyteczności. Dobrze jest uciec się do porównania dwu przedmiotów, różniących się wybitnie między sobą, gdyż to ułatwia dziecku spostrzeżenie cech, na które ma zwrócić uwagę. Nakoniec należy doprowadzić dziecko do wynalezienia cech charakterystycznych, wyróżniających dany przedmiot z pomiędzy innych.

Przy opisie osób należy ograniczyć się do takich, których powierzchowność wyróżnia się wybitnie od swego otoczenia, lecz unikać starannie tematów, mogących nasunąć złośliwe

uwagi. A więc można dać opis np. dziadka lub babki, małego braciszka lub siostrzyczki, zwróciwszy uwagę na ich wzrost, postawę, chód, ruchy, kolor włosów, cerę, usposobienie (żywość — spokój, powolność), czynności i t. p.

Omawianie obrazków. W praktycznej nauce języka obrazki wielką są pomocą, gdyż, budząc zaciekawienie dziecka, nasuwają zwykle temat do rozmowy, w której mamy sposobność zarówno wzbogacić jego słownik wyrazów i zwrotów, jak zaprawić je do jasnego wypowiadania myśli, które dany obraz nasuwa. Przy wyjaśnianiu treści obrazka ćwiczymy w dzieciach spostrzegawczość, t. j. zdolność dokładnego widzenia wszystkich szczegółów, a w pewnej mierze również rozumowania i wyobrażania. Aby ten cel mógł być osiągnięty, wybór obrazków powinien odpowiadać następującym warunkom:

1. Na niższym stopniu (I i II oddział) przedstawiać one winny przedmioty, znane dzieciom z ich najbliższego otoczenia, na wyższych zaś mogą też przedstawiać rzeczy, których dziecko wprawdzie w otoczeniu swem nie widzi, lecz o których czytało w książkach lub słyszało na lekcjach geografji, historji i t. p.

2. Treść obrazka powinna być jednolita, lecz dość bogata w szczegóły; z tego powodu najlepsze będą obrazki, przedstawiające pewne zdarzenia czy sceny z życia, np. dziewczynka, karmiąca ptactwo domowe; lis, zakradający się do kurnika; dzieci, ślizgające się zimą na stawie; podróżni oczekujący na pociąg; górale, idący do kościoła i t. p.

3. Ponieważ obrazek należy do środków kształcenia estetycznego, powinien posiadać wartość estetyczną, t. j. z prostotą treści i formy łączyć piękno wykonania. Ćwiczenia językowe, do których obrazki nam służą, mogą być trojakiego rodzaju; a) opis jednego obrazka; b) porównanie dwu obrazków; c) opowiadanie powiastki, stanowiącej treść szeregu obrazków.

Pierwsze ćwiczenie — jako najprostsze — zaczynamy już w okresie przygotowawczym przed nauką czytania. Wymaga ono od dziecka nietylko rozpoznania i nazwania przedmiotów, przedstawionych na obrazku, lecz także zrozumienia i określenia ich wzajemnego stosunku do siebie. Z tego powodu nauczyciel przedewszystkiem musi je doprowadzić do zdawania sobie sprawy z całości. Po pytaniu: co tu widzicie? — gdy dzieci wyliczają osoby i rzeczy, zapytuje: co każda z tych osób robi? poco to robi? dlaczego? a także: gdzie się to wszystko dzieje? (w szkole, w ogrodzie, nad wodą i t. p.), w jakim to czasie być może? (w jakiej porze dnia: rano, w południe, czy wieczorem? w jakiej porze roku: na wiosnę, w lecie, w jesieni, czy w zimie?), skąd można wiedzieć, że, to w zimie? i t. p. Tym sposobem doprowadza do uogólnienia, t. j. do tego, że dzieci będą mogły nadać tytuł obrazkowi lub treść jego ująć w jednym lub w paru zdaniach. Skoro dzieci dojdą do tego stopnia, że będą zdolne treść obrazka opowiedzieć, starać się należy przyuczać je do *opowiadania porządnego*, t. j. dać pewne wskazówki, w jakim porządku mają one spostrzeżenia swe wypowiadać, np. gdy opisują obrazek większy, aby mówiły kolejno, co przedstawia środek, prawa strona, lewa strona obrazka, co widać wgłębi (zdaleka), albo, gdy jest kilka osób, aby kolejno opisywały każdą i t. p.

Porównanie dwu obrazków ma na celu pobudzenie spostrzegawczości dzieci tak, aby były zdolne wyczuć subtelniejsze różnice na tle licznych podobieństw. W tym celu dajemy dzieciom do obejrzenia dwa obrazki, przedstawiające tę samą osobę lub ten sam przedmiot, ale w różnych okolicznościach; w początkach przynajmniej kontrast powinien być bardzo wyraźny, aby go dzieci łatwo zauważyły, np. dziecko płaczące i dziecko śmiejące się, uczeń porządny i uczeń nieporządny, droga wiejska (albo ulica w mieście) zimą i droga wiejska latem i tp. Przy porównaniu dzieci kolejno opisują treść każdego obrazka, a następnie wskazują dostrzeżone różnice. Pytania: dlaczego tak jest? skąd to pochodzi? mogą je pobudzić do wykrywania przyczyn i skutków pewnych faktów.

Szereg obrazków, tj. historyjka w obrazkach, wymaga od dzieci nietylko zdania sobie sprawy z każdego obrazka w szczególności, ale także ze związku, zachodzącego pomiędzy zdarzeniami tam przedstawionemi. Tutaj więc dzieci naprzód kolejno opisują każdy obrazek, a następnie odtwarzają całą powiastkę, t. j. opowiadają: co się stało? jak to było?

Te same ćwiczenia, które w 1 i 2 oddziale przerabiają się tylko ustnie, w oddziałach wyższych służyć mogą za temat do wypracowań piśmiennych.

Prowadzenie dzienniczka pracy szkolnej i pozaszkolnej w oddziale IV. Uczniowie w oddzielnym zeszycie notują niektóre ważniejsze zdarzenia (początkowo jednem zdaniem tylko), a nadto te wszystkie spostrzeżenia, które nauczyciel poleci im czynić w związku z nauką, np. o pogodzie, o kwiatach, które się już rozwinęły, lub ptakach, które powróciły (w związku z pogadankami przyrodniczemi), tytuły wierszy i innych utworów przeczytanych (w związku z nauką języka polskiego i pogadankami historycznemi) i t. p. Próby formułowania ustnie i piśmiennie sądu o czynach i wydarzeniach, jako pierwsze próby tematów oderwanych, stanowią przejście do listów w oddziale IV.

Listy w oddziale IV i V. Listy stanowią ćwiczenia najważniejsze i najtrudniejsze. Wykażą one, do jakiego stopnia wprawy i samodzielności w wysławianiu się doprowadziła dzieci nauka w latach poprzednich, wykażą, czy uczniowie nabyli dostatecznej swobody w tworzeniu zdań różnego typu, czy umieją stosować poprawnie poznane formy, czy władają dostatecznym zasobem słów i zwrotów. Listy uczniów obok doniesień (opisów i opowiadań) zawierać winny podziękowanie, zapytanie, prośbę i polecenie.

Nauczyciel nie narzuca dzieciom sztucznie tematu, lecz pomaga im do sformułowania własnych myśli. Napisane listy powinny być wysłane. Przy tej sposobności nauczyciel udzieli wskazówek praktycznych co do adresowania ich i wysłania pocztą.

Wypracowania piśmienne powinny być naogół krótsze i łatwiejsze od ćwiczeń ustnych. Temat powinien być dostępny i interesujący dla dzieci. To, na co dzieci patrzą w danej porze roku, o czem mówią między sobą, o czem nauczyciel z niemi rozmawia przy pogadankach, co stanowi treść czytanki i lekcji, dostarcza odpowiedniego tematu do wypracowania piśmiennego.

Nauczyciel korzysta z chwili, gdy dzieci zainteresowały się danym przedmiotem, aby je pobudzić do bliższej obserwacji, następnie do wypowiadania ustnego swych spostrzeżeń, a wreszcie ich ujęcia piśmiennego. Ograniczyć się można do kilku zdań, lecz te powinny wyrażać własne myśli dziecka. Np. Śnieg upadł w nocy i zmienił cały wygląd wioski. Nazajutrz rano dzieci przychodzą do szkoły pod tem wrażeniem. Nauczyciel korzysta ze sposobności, prowadzi pogadankę o śniegu lub czyta z dziećmi odpowiednią czytankę lub wierszyk. Treść pogadanki i czytanki wiąże się ściśle z wrażeniami i przeżyciami dzieci; każde ma coś ciekawego do powiedzenia i temat nasuwa się sam: Dziś upadł pierwszy śnieg, lub: Jak dziś wygląda nasza wioska?

Tematy należy tak dobierać, tytuły wypracowań tak formułować, aby wzbudziły w umyśle dziecka pewien szereg wrażeń, wyobrażeń i wspomnień. Z tego powodu unikać tematów zbyt ogólnych np. Wiosna, Las, gdyż budzą one zbyt wiele takich szeregów i dziecko poradzić sobie z niemi nie umie. Więc: nie *Wiosna,* ale: Jak wygląda dzisiaj nasz ogródek? Co ojciec robi teraz w polu? Nie: *Las,* ale: Co widziałem rano w lesie? Czasem temat określamy jeszcze dokładniej, np.: Opowiedz, co widziałeś, gdy poszedłeś z ojcem na jarmark. Opowiedz, jak to było w szkole, gdy obchodziliśmy dzień 3 maja.

W oddziałach wyższych łączymy tematy z treścią pogadanek historycznych lub przyrodniczo-geograficznych.

Poprawianie ćwiczeń. Przy poprawianiu nie przerabia się stylu dziecka, prostuje się tylko błędy w budowie zdań i pisowni. Poprawianie ćwiczeń, o ile można, powinno być dokonywane przez samych uczniów pod kierunkiem nauczyciela. O ile ćwiczenie we wszystkich zeszytach jest jednobrzmiące, poprawić je można w szkole nazajutrz po napisaniu lub tego samego dnia na następnej godzinie. Jeden z uczniów czyta zadanie ze swego zeszytu lub pisze je na tablicy, nauczyciel zwraca uwagę na błędy, które uczniowie prostują i poprawiają w swych zeszytach. Przy wypracowaniach stylistycznych czyta się i omawia w klasie wypracowań kilka; pozostałe musi nauczyciel zabrać do domu, przejrzeć i zaznaczyć błędy (poprawia się je zwykle atramentem barwnym), a nazajutrz wyjaśnić najważniejsze lub częściej spotykane i zażądać, aby je uczniowie według tych wskazówek sami poprawili. Ćwiczenie poprawione uczniowie przepisują; przepisywanie odbywa się w ciągu godzin, przeznaczonych na zajęcia ciche.

V. ĆWICZENIA ORTOGRAFICZNE.

Już przy nauce elementarza zwraca się uwagę na pisownię nowych wyrazów. Wyrazy te dzieci przepisują, a później układają z nich zdania. Podobnież postępuje się i przy pierwszych czytankach. Punktem ciężkości nauki pisowni na tym stopniu nauki jest więc *przepisywanie*. Tekst, zadany do przepisania, musi być uprzednio głośno odczytany, objaśniony, zwrócona uwaga na pisownię trudniejszych i nowopoznanych wyrazów, oraz na użycie znaków przestankowych.

Pisownia wyrazów trudniejszych wyjaśnia się w sposób następujący:

Nauczyciel zapytuje, jak się pisze np. wyraz kózka. Następnie pisze ten wyraz na tablicy, obok niego — wyraz koza, podkreśla *o* — *ó*, podobnież pisze.: — m*ó*wi, — obok niego — mowa; zapytuje dzieci, czy nie znają więcej wyrazów, w którychby było *ó*.

Przykłady podane i podsunięte, wybrane z czytanki, dzieci wypisują na tablicy i w zeszytach, podkreślają ołówkiem *o* i *ó*, następnie przerabiają inne ćwiczenia, poczem same powinny dojść do wniosku, że *o* pochyla się w *ó*. Wyrazy trudniejsze i nowopoznane powinny być pisane po kilka razy.

Pisanie z pamięci. Poleca się dzieciom, by podczas zajęć cichych pisały z pamięci wyrazy lub wyuczyły się krótkiego zdania i napisały je, nie zaglądając do książki, a po napisaniu natychmiast sprawdziły według książki i poprawiły omyłki. Na stopniach wyższych mogą w ten sposób pisać wyuczone wierszyki.

Dyktando. Nauczyciel wolno i wyraźnie wygłasza wyraz lub króciutkie zdanie. Dzieci powtarzają. Nauczyciel pisze wolno i wyraźnie ów wyraz lub zdanie na tablicy, dzieci śledzą uważnie, następnie odczytują to, co napisane. Nauczyciel zasłania tablicę i dzieci piszą z pamięci w zeszytach. Nauczyciel odsłania tablicę, dzieci porównywują to, co napisały, ze wzorem i poprawiają same lub z pomocą nauczyciela.

Po szeregu ćwiczeń daje się niekiedy dyktando jako sprawdzian postępów.

Przy dyktandzie należy usilnie przestrzegać zasady zapobiegania błędom. W przeciwnym razie ćwiczenie takie, jako utrwalające omyłki, tylko szkodę uczniom przynieść może. Wybierać należy tekst łatwy i krótki, starannie uprzednio opracowany i przyswojony przez dzieci, zawierający wyrazy znane i pisane już niejednokrotnie.

VI. WYTWARZANIE POJĘĆ GRAMATYCZNYCH.

Czytanie służy za podstawę całej nauce, stąd i wszelkie objaśnienia gramatyczne należy z niego wysnuwać. Każda jednak lekcja powinna mieć cel jasno i ściśle określony. O ile tym celem będzie dokładne zrozumienie treści danej czytanki, to można będzie na razie pominąć wszelkie uwagi gramatyczne. Natomiast na drugi dzień może nauczyciel tego samego materjału użyć w innym celu: ze znanej już dzieciom czytanki wybierze odpowiednie zdania i na nich wyjaśni nowe dla dziecka pojęcie lub zasadę.

O ile chodzić mu będzie o pogłębienie zasad znanych już dzieciom, skorzysta z czytania, wiążąc z nim pewne ćwiczenia ustne lub piśmienne. Gdy np. dzieci wiedzą już, co to jest *przymiotnik*, a dany urywek zawiera wiele przymiotników, poleci dzieciom, aby je wyszukały i wypisały w godzinach cichych zajęć. Wreszcie może też zadać takie ćwiczenie, które będzie niejako przygotowaniem materjału do następnej lekcji. Np. dzieci wiedzą już, co to jest przymiotnik, ale nie wiedzą nic o stopniowaniu. Nauczyciel poleci im z danego urywka wybrać przymiotniki, a nazajutrz na przykładach, w ten sposób zebranych, wyjaśni różnicę między wyrazem: dobry i lepszy, zły i gorszy i t. p.

Wytwarzanie pojęć gramatycznych w oddziale I i II. Pojęcie zdania i wyrazu zdobywają dzieci w I i II oddziale stopniowo w następujący sposób: Przy czytaniu nauczyciel, zwracając uwagę na dobre przestankowanie, przyucza dzieci do dzielenia danego tekstu na zdania. — Następnie przechodzi się do pojęcia podmiotu i orzeczenia. Zadając dzieciom przez szereg lekcyj w związku z pogadanką i czytaniem odpowiednie pytania, zwraca się uwagę na to, że każde zdanie mówi o kimś lub o czemś.

Np.: Nasz ojciec bardzo pracuje. O kim mowa w tem zdaniu? Dalej przechodzi się do pojęcia orzeczenia: Co się

mówi o ojcu? Co ojciec robi? i t. p. Po pewnej wprawie dzieci dochodzą do podziału zdania na dwie części, np. „Nasz ojciec | bardzo pracuje" i uczą się same dzielić zdania przy pomocy pytań. Terminu podmiot i orzeczenie nie używa się jeszcze, poda się go dopiero w oddziale III.

Z czytanek i ćwiczeń dzieci podkreślają lub wypisują podmioty i orzeczenia, tworzą zdania nowe, zastępują podane wyrazy przez inne, odmiennego rodzaju i liczby.

Pojęcie wyrazu wytwarza się przez dzielenie zdań na części (wyrazy). Wtym celu naprzód daje się takie zdania, w których każdy wyraz ma znaczenie samodzielne, np. Słońce świeci. Mak kwitnie czerwono. Pilny uczeń umie dobrze lekcje. Później daje się przykłady z przyimkami. Np.: Z mąki matka upiecze chleb dla dzieci. Zwraca się uwagę, że *z*, *dla*, *do* są też wyrazami, chociaż używają się (mają znaczenie) tylko przy innych, i że piszą się oddzielnie.

Pojęcie sylaby, samogłoski, spółgłoski utrwala się, ucząc przenoszenia z wiersza na wiersz. Daje się też pojęcie wyrazów jednozgłoskowych, których przenosić nie można.

Odróżnianie dźwięku od litery wprowadza się również w związku z pisownią, gdy np. wyjaśniamy, że w wyrazie kasza, szala, dźwięk *sz* oznaczają dwa znaki, dwie litery, lub gdy przerabiając ćwiczenia na miękczenie *si*ano, *si*odło, Ka*si*a, wyjaśniamy, że dźwięk *ś* oznacza się za pomocą liter *si* (*i* jako znak zmiękczenia).

Następnie naukę o wyrazach rozszerza się przez zwrócenie uwagi na ich znaczenie: poszukuje się wyrazów, oznaczających rzeczy, cechy, czynności lub stany, stąd przechodzi się do pojęcia części mowy i ich nazwy. — Następnie przerabia się odpowiednie ćwiczenia ustne i piśmienne na ich użycie. Mogą to być odpowiedzi na pytania, np.: Co, lub kogo widzisz? O kim, lub oczem mówisz? Kto, lub co znajduje się tutaj? Jaki (jaka, jakie, i t. d.) jest...? Co robi...?

Po przerobieniu ćwiczenia piśmiennego lub po przeczytaniu ustępu z książki dzieci podkreślają wyrazy, oznaczające przedmioty, cechy i czynności, wypisują je, przytaczają nowe przykłady, zastępują rodzaj męski przez żeński lub nijaki, liczbę pojedyńczą przez mnogą i odwrotnie, układają zdania i t. p.

Dopiero po takiem przygotowaniu materjału można dać nazwę rzeczownika, przymiotnika i czasownika. Nazwy te uczeń powinien zapamiętać, określeń jednak żądać nie należy, np. nie żądać odpowiedzi na pytanie: Co to jest rzeczownik, przymiotnik, czasownik?

Wiadomości gramatyczne, w powyższy sposób podane, należy następnie zastosować i utrwalać przy objaśnianiu czytanek i poprawianiu ćwiczeń stylistycznych.

Wytwarzanie pojęć gramatycznych w oddziałach wyższych. W oddziale drugim dzieci uświadomiły sobie, co to jest zdanie i nauczyły się dzielić je na dwa człony. Teraz dajemy nazwę podmiotu i orzeczenia i uczymy z kolei ów podmiot i orzeczenie rozkładać na części.

Np. w zdaniu: *uczeń pisze* — podmiot i orzeczenie są jednowyrazowe, gdy w zdaniu: *pilny uczeń pisze ćwiczenie* — zarówno podmiot jak i orzeczenie są rozwinięte. Uczniowie powinni rozróżniać główne części zdania i wskazywać, które wyrazy rozwijają podmiot, a które orzeczenie. Wprowadzenie nowych terminów (dopełnienie, określenie) jest tu zbyteczne.

Przy czytaniu i zadaniach piśmiennych uczniowie ćwiczą się w rozróżnianiu części mowy i części zdania. W ten sposób dochodzą dzieci do pojęcia odmiany.

Teraz zwraca się uwagę na zmiany, zachodzące w tych samych wyrazach, np.: To *nora* lisa. Lis jest *w norze*. Zapędzono lisa *do nory* i t. d. Należy tu głównie zwrócić uwagę: a) na rozróżnianie przypadków i innych form gramatycznych, b) na prawidłowe używanie ich w zdaniach. Liczne ćwiczenia ustne i piśmienne będą tu konieczne. Np. chcemy zaznajomić ucznia z użyciem biernika. W tym celu polecamy rozwijanie zdań prostych przez dodawanie dopełnienia, np.: Ogrodnik sadzi sałatę. Matka kołysze dziecko. Rolnik uprawia ziemię. W przykładach tych uczniowie, naprowadzeni przez nauczyciela, zwracają uwagę na końcówki i formy danego przypadku, np. że rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają końcówkę *ę*, że w niektórych rzeczownikach biernik ma tę samą formę, co mianownik i t. p. Można też zadawać zdania do przerobienia z liczby pojedyńczej na mnogą i odwrotnie.

Mechaniczne recytowanie odmian (Paweł, Pawła, Pawłowi) nie jest wskazane.

Również w szczegóły deklinacji i konjugacji nie należy się zapuszczać. Przy układaniu zdań na różne przypadki można dać pojęcie o dopełnieniu, przy odmianie przymiotnika zwrócić uwagę na jego zgodę z rzeczownikiem i dać pojęcie określenia. Tym sposobem uzupełniamy naukę o zdaniu rozwiniętem.

Przy pomocy odpowiednich przykładów daje się pojęcie o zdaniu złożonem współrzędnem i podrzędnem, głównem i pobocznem. Uczniowie rozkładają zdanie złożone na pojedyńcze, przyczem zwraca się uwagę na zastosowanie przecinka.

VII. PISANIE.

Nauka pisania nie stanowi osobnego przedmiotu, lecz wiąże się ściśle z nauką języka polskiego. Kreślenie poprzedza naukę elementarza; właściwe zaś pisanie idzie równolegle z czytaniem, t. j. uczniowie uczą się kreślić litery i wyrazy w takim porządku, w jakim rozpoznają je w elementarzu. Wzór nowej litery kreśli nauczyciel kredą na tablicy szkolnej i pobudza dzieci, aby się jej dobrze przypatrzyły. Następuje omówienie jej, t. j. analiza kształtu danej litery (rozpoznanie jej części) — nauczyciel zwraca jednocześnie uwagę na ruchy ręki, które należy wykonać (gdzie się dana litera zaczyna, w którą stronę się kreśli: od góry, od dołu, w prawo, w lewo i t. p.). W początkach będzie rzeczą wskazaną, aby dzieci przed przystąpieniem do pisania wykonały odpowiednie ruchy, kreśląc dany kształt w powietrzu. Później nauczyciel wywołuje jednego lub kilku uczniów do tablicy, aby naśladowali dany wzór, t. j. nakreślili taką samą literę, potem ściera ją z tablicy i każe dzieciom kreślić z pamięci.

Po takiem przyswojeniu nowego kształtu następuje pisanie w zeszytach.

Przez kilka pierwszych tygodni dzieci piszą tylko pod okiem i dozorem nauczyciela; później można im wyznaczać robotę piśmienną jako zajęcie ciche, lecz pomimo zajęcia się innym oddziałem należy dopilnować, jak siedzą i skontrolować ich pracę. Przy kreśleniu wyrazów, które również zaczyna

się równolegle z czytaniem w elementarzu, zwrócić należy uwagę na sposób połączenia liter, które stanowią jeden wyraz.

Nauka kaligrafji wiąże się ściśle z nauką pisowni. Dzieci piszą dla wprawy częściej te wyrazy, które przedstawiają pewne trudności ortograficzne, aby mechanicznie, lecz skutecznie przyswoić sobie ich pisownię; mogą również pisać całe zdania krótsze lub dłuższe, a wówczas należy również przestrzegać prawidłowego użycia wielkich liter i znaków przestankowych. Dążymy nie do pięknego pisma, które jest pewnym talentem, lecz do pisma wyraźnego, czystego, kształtnego.

Zeszyty powinny być formatu stojącego 22X16 cm (maximum) o dwu linjach, obejmujących pismo, których wzajemna odległość wynosi początkowo 5 mm., a począwszy od oddziału III — 4 mm.; węższy odstęp, np. 3 mm., który się czasem spotyka w zeszytach dla dzieci ze szkoły elementarnej, jest mniej odpowiedni, gdyż dziecko z własnego popędu tak małych liter nigdy nie kreśli, zmuszone zaś do nich, nie mogąc się nagiąć do życzeń nauczyciela, albo przeciąga pismo przez linje, albo pisze zbyt pochyło (litery leżące), aby długość kresek powiększyć. Odległość obu ram od linij wewnętrznych, obejmujących pismo, wynosić ma początkowo 7½ mm., począwszy zaś od oddziału III — 6 mm.

W oddziale V dzieci mogą pisać na jednej linji. Odstęp pomiędzy linjami nie powinien wówczas być mniejszy niż 10 mm. Wszelkie linje pomocnicze (prostopadłe, skośne i t. p.) są zbyteczne, a nawet szkodliwe, gdyż krępują samodzielność dziecka i nużą wzrok jego. Linjatura może być tylko czarna lub ciemnoniebieska. W zeszytach powinien być papier matowy, nie przejrzysty, atrament najlepszy czarny (nierozcieńczony); gdy używa się ołówków, to *nie twardych*. Z atramentów kolorowych dopuszcza się ciemno-niebieski.

Prawidłowej pozycji ciała przy pisaniu, dobrego trzymania pióra i zeszytu przestrzegamy pilnie na wszystkich stopniach nauki. Prawidłowa pozycja polega na siedzeniu prosto, tak, aby linje barków, oczu i brzegu stołu biegły równolegle. Zeszyt ma leżeć nawprost piersi, nie posunięty na prawo, albo zupełnie prosto (do pisma prostego), albo nieco przekrzywiony w lewo (do pochyłego), przyczem kąt skrętu nie

powinien przenosić 20⁰. Przedramiona powinny leżeć na stole oprócz okolicy łokciowej, która zwisa w powietrzu. Głowa ma być lekko skłoniona.

Nie wolno podczas pisania opuszczać lewego przedramienia i przesuwać prawego (przesunąć należy zeszyt), zakładać nogi na nogę, opuszczać głowy zbyt nisko, opierać piersi o brzeg stołu.

Oprócz zwykłego sposobu trzymania pióra między wielkim palcem a wskazicielem — przyczem obsadka winna się kierować w stronę stawu łokciowego — zalecić można ujęcie pióra między wskazicielem a palcem środkowym, przyczem palec wielki lekko tylko pióro podtrzymuje od wewnątrz. Sposób ten trzymania pióra jest swobodny i szczególniej dobry dla prostego pisma, które ma duże zalety.

Należy zainteresować dzieci estetyczną stroną pisma i znaczeniem jej w życiu praktycznem. W tym celu dzieciom starszym zadaje się czasem ćwiczenia w ładnem pisaniu, związane bezpośrednio z potrzebami ucznia i szkoły, np. kreślenie swego imienia i nazwiska, co odrazu stosuje się jako podpisywanie książek i zeszytów; porządne przepisywanie tygodniowego planu lekcyj; adresowanie listów, porządne pisanie rachunków (prawidłowe podpisywanie liczb pod sobą) i t. p. Przy tej sposobności można uczniów, od V oddziału począwszy, przyuczać do równego pisma w jednej linji, a nawet bez linji.

VIII. NAUKA WIERSZY.

Wierszy uczyć należy przeważnie w szkole, zwłaszcza w oddziałach niższych. Nauczyciel odczytuje lub mówi z pamięci cały wiersz, albo, gdy wiersz jest za długi, — pewną jego część, stanowiącą całość, np. zwrotkę.

Dzieci powtarzają chórem, później pojedyńczo lub z podziałem na role. Można też skorzystać z godzin, przeznaczonych na zajęcia ciche. I wtedy zaleca się dzieciom, by powtarzały z pamięci całość, a tylko wiersz dłuższy dzieliły na zwrotki lub powtarzały parę wierszy, stanowiących jeden obraz. Kiedy niekiedy można dla urozmaicenia nauki odpowiednie urywki inscenizować.

Przy recytowaniu wierszy przez dzieci zwracamy baczną uwagę na dokładne wymawianie, przestankowanie i naturalny ton mowy, nie stawiając zbyt wysokich wymagań co do deklamacji. Wiersze, dawniej wyuczone, powtarzane są okolicznościowo, gdy wiązać się z niemi będzie treść pogadanek lub czytania.

IX. OPOWIADANIE I CZYTANIE PRZEZ NAUCZYCIELA.

Jednym z celów nauki języka ojczystego jest przygotowanie uczniów do korzystania z dobrej książki. Od samego więc początku czytamy dzieciom utwory piękne, wybrane z celniejszych pisarzy polskich. Utwory te posłużą nam do budzenia i rozwijania uczuć estetycznych, narodowych i społecznych.

Opowiadania nauczyciela mają również bardzo ważne znaczenie. W pierwszym roku, gdy dzieci jeszcze nie umieją czytać, opowiadanie nauczyciela zastępuje niejako książkę. Ma ono na celu — obok urozmaicenia nauki — praktyczną naukę języka za pośrednictwem wzorów poprawnej i gładkiej mowy ustnej, oraz kształcenie estetyczne i moralne przez dostarczenie wyobraźni dziecka obrazków ładnych i przykładów godnych naśladowania. W wyższych oddziałach opowiadanie, zachowując swoją niezależność wobec książki do czytania, powinno pod względem treści dać dzieciom to, czego właśnie czytanka nie zawiera. W oddziale pierwszym należy opowiadać przeważnie krótkie bajeczki lub powiastki z życia dzieci i zwierząt. W oddziele drugim i następnym opowiadania mają zakres szerszy; prócz bajek i powiastek nadają się tu; 1) Opowiadania z Pisma Św., z życia znakomitych ludzi; 2) Legendy i podania historyczne; 3) Przygody myśliwych i podróżników w różnych okolicach.

Przy wyborze tekstu, przeznaczonego do czytania lub opowiadania, należy zachować następujące warunki:

a) Treść powinna być dostępna dla danego wieku i prawdziwie zajmująca, aby dzieci słuchały opowiadania z przyjemnością.
b) Treść powinna posiadać wartość etyczną; na dzieci najsilniej działa przykład, należy więc w opowiadaniach

stawić dzieciom przed oczy ludzi dzielnych i szlachetnych, czyny godne naśladowania; przeciwnie, jak najmniej mówić im o wadach i złych czynach, aby nie podawać złej myśli, co się może stać nawet tam, gdzie zły postępek zostanie ukarany i potępiony.

c) Treść powinna być przeważnie swojska. Opowiadania nauczyciela, uzupełniając systematyczną naukę, winny kształcić wyobraźnię i charakter ucznia na pierwiastkach narodowych: życie polskie w różnych czasach, przyroda polska w różnych okolicach, a przedewszystkiem życie ludzi, których wielbi cały naród, powinny być stałym pokarmem jego umysłu, Ponieważ zaś miłość ojczyzny rozwija się w sercach dzieci stopniowo, a oprzeć się musi na przyrodzonem przywiązaniu do własnego kąta, nauczyciel winien możliwie najdokładniej zaznajomić się z tą miejscowością i okolicą, w której znajduje się dana szkoła i rozpocząć od planowej i prawdziwej historji tego właśnie zakątka ziemi, biorąc za początek podania, legendy, dotyczące miejsc, które uczniowie znają, życiorysy sławnych ludzi, których wspomnienie z daną okolicą się wiąże.

Co do formy, to dobre opowiadanie powinno być żywe i barwne tak, aby uczeń z łatwością przedstawił sobie ludzi i zdarzenia. Z tego powodu nauczyciel, przystosowując gotowy już materjał dla potrzeb młodzieży, powinien dokonać odpowiedniego skrócenia, pomijając wstępy, nauki moralne, refleksje ogólne i wszelkie szczegóły zbyteczne, które rzecz czynią rozwlekłą, a do jasności się nie przyczyniają. Natomiast tam, gdzie autor daje pewne fakty sucho i ogólnikowo, nauczyciel przedstawia je z większą plastyką.

Styl opowiadania winien być jasny, język prosty, lecz poprawny. Wiele opowiadań książkowych nauczyciel powinien zmodyfikować pod względem językowym, usuwając zbyt trudne i niezrozumiałe dla dzieci wyrażenia i zwroty i zbliżając opowiadanie do mowy potocznej. Unikać należy jednak przesadnego „zniżania“ się do dzieci, t. j. nienaturalnego sposobu przemawiania, który bynajmniej dzieciom się nie podoba, a także niedbalstwa językowego, t. j. wyrażeń błędnych, niepoprawnych.

Ton nauczyciela opowiadającego powinien być naturalny i zastosowany do treści; mówić tak trzeba, jakbyśmy dane zdarzenia widzieli lub sami przeżyli; ani za wolna ani za prędka mowa nie utrzymuje należycie uwagi dzieci. Mówić trzeba głośno i wyraźnie, lecz nie podnosząc głosu nadmiernie.

Wskazówki metodyczne dla oddziału V, VI i VII.

A) Czytanie w oddziale V i VI.

Uczniowie czytają teraz utwory nieco dłuższe i trudniejsze, niż w latach poprzednich, lecz powinni być już wdrożeni do zastanawiania się nad ich treścią i formą. Rozbiór ich należy też nieco pogłębić. Co do treści, to trzeba zwrócić uwagę na pewne ujęcie całości, t. j. wykrycie myśli ogólnej w szeregu szczegółów, podanych przez autora. Bardzo ważne z tego powodu jest układanie planu utworów przeczytanych. W oddziałach niższych czyniły to już dzieci z pomocą nauczyciela, dzieląc każdą czytankę na części i nadając im odpowiednie tytuły. Tutaj pójdziemy o krok dalej; żądać będziemy od dzieci, aby w każdej części i w całem opowiadaniu odróżniały to, co jest najważniejsze, co wyraża główną myśl autora, od tego, co jest tylko szczegółem. Z zestawienia tych punktów wytycznych dojść należy do wykrycia myśli głównej całego utworu, co nie jest bynajmniej identyczne z sensem moralnym, który można z niego wyciągnąć. Wskazanie tej myśli przewodniej szczególne ma znaczenie dla bajek i innych utworów, zawierających pewną przenośnię. Po odczytaniu takiej bajki uczniowie krótko opowiadają jej treść, a następnie wyjaśniają znaczenie; jeśliby zaś tego odrazu uczynić nie mogli, nauczyciel naprowadza ich przez odpowiednie pytania. Przy czytaniu innych utworów epicznych, np. powiastek, anegdot, legend, ballad, uczniowie winni wyróżnić zdarzenie, stanowiące jądro treści, np. przygodę mniej zwykłą, czyn bohatera, dowcip, zawarty w opowiadaniu i określić specjalne jego znaczenie. Po takiem odszukaniu głównej myśli, należy powrócić do ułożonego poprzednio planu, aby wyjaśnić stosunek różnych części opowiadania do siebie (Porządek zdarzeń: co poprzedziło fakt główny? co po nim nastąpiło?

Związek przyczynowy: jakie były przyczyny? jakie były następstwa danego faktu? Układ opowiadania: dlaczego autor przedstawia fakty w tym właśnie porządku? czy i o ile możnaby ten porządek zmienić?). Należy dzieci przyzwyczajać, aby starały się zapamiętać tytuły czytanych przez siebie urywków i nazwiska autorów, podpisanych pod niemi — jest to bardzo ważne dla wyrobienia umiejętności uważnego i rozumnego czytania. Przy utworach opisowych i pouczających żądamy również ułożenia planu i wyróżnienia punktów głównych; ponieważ głównym celem tych artykułów jest informowanie czytelnika i pouczenie go, należy tutaj głównie pobudzić dzieci do zastanowienia się nad stosunkiem czytanki do poprzedniej ich wiedzy o danem przedmiocie (Czego nowego dowiedzieliście się z tego opisu? na co autor zwraca w nim główną uwagę?). Natomiast przy czytaniu pieśni i innych utworów lirycznych zbyt daleko posunięta analiza treści nie jest rzeczą wskazaną na tym stopniu nauczania; zrozumienie polega na zdaniu sobie sprawy z nastroju utworu; należy więc pytać: jakie uczucie wyraża tu autor? (czy jest smutny? czy wesoły? dlaczego się cieszy? dlaczego się smuci? i. t. p.).

Utwory takie zyskają wiele na dobrem czytaniu; stąd, o ile artykuły opisowe i opowiadania wierszem i prozą mogą być czytane wyłącznie przez uczniów, a nauczyciel zwróci tylko uwagę na płynne i wyraziste czytanie i dalej w tej sztuce ćwiczyć będzie klasę, o tyle krótkie i dłuższe urywki poezji lirycznej powinny być odczytywane przez nauczyciela bądź na początku, aby dać uczniom poznać całość, zanim się przejdzie do objaśnień szczegółowych, bądź na końcu, aby dzieciom, które już znają dany utwór, dać odczuć jego piękność.

Co się tyczy objaśnień językowych, to naturalnie nowe dla ucznia wyrazy i zwroty mowy należy objaśniać w ten sam sposób jak na stopniu niższym (patrz wyżej str. 25), prócz tego więcej niż w klasach niższych zwraca się tu uwagi na właściwości języka i stylu tak, aby uczniowie przez czytanie zaznajamiali się coraz lepiej z bogactwem mowy polskiej, t. j. poznawali całą obfitość wyrazów bliskoznacznych, porównań, aby zwrócili nawet uwagę na pewne subtelne odcienie znaczenia, wynikające z małych zmian w formie wy-

razu (znaczenie różnych przyrostków, tworzenie licznych pochodzeń od tego samego pnia). W niektórych wyrazach trzeba będzie objaśnienie czytania rozłożyć na dwie lekcje, z których każda spełni zadanie ściśle określone: na pierwszej czytają dzieci dla samego czytania, t. j. dla poznania treści czytanego utworu, na drugiej — utwór już poznany i zrozumiany rozpatruje się bliżej dla celów językowych. Wtedy głównem zagadnieniem będzie: w jaki sposób autor wyraził myśl swoją? i dlaczego użył takich wyrazów a nie innych? Z objaśnieniem łączy się tu parafraza niektórych części utworu t. j. wyrażanie tej samej myśli innemi słowami (zastępowanie poszczególnych wyrazów lub całych zdań, a także zmiany w szyku wyrazów). Przy zestawieniu i porównywaniu tekstu czytanego ze znalezionemi przez dzieci wyrażeniami zwraca się uwagę nietylko na różnice znaczenia synonimów, na użycie przenośni i porównań, lecz także na wartość logiczną i uczuciową wyrazów, oraz na ich odpowiedniość w danym wypadku (język potoczny, literacki, naukowy i poetycki, wyrażenia ludowe, dziecinne, zwroty cudzoziemskie i t. p.). Pojęcia o głównych rodzajach prozy i poezji wytwarzają się stopniowo, w miarę czytania odpowiednich utworów; podobnież dajemy krótkie objaśnienia o autorach i autorkach czytanych utworów. Niektóre utwory łatwiejsze a dłuższe wyznaczamy do przeczytania samodzielnego w domu lub szkole (podczas t. zw. cichych godzin). W takich razach na lekcji następuje tylko zdawanie sprawy i bliższe omawianie rzeczy już przeczytanej. Do tego uczeń musi się poniekąd przygotować, a nauczyciel daje odpowiednie wskazówki, np. poleca ułożyć plan przeczytanego utworu (podział na części ze wskazaniem głównych punktów każdej), wypisać lub podkreślić wyrazy lub zwroty, których uczeń dobrze nie rozumie, albo wskazać te ustępy, które mu się najbardziej podobały. Nauczyciel również dobrze przygotowany do lekcji, wyjaśnia to, czego uczniowie nie zrozumieli lub pojęli fałszywie, a nadto wskazuje piękności utworu lub wyrażane w nim myśli, na które dzieci nie zwróciły dostatecznej uwagi. Jedynie miejsca wyjątkowo trudne lub wyjątkowo piękne czyta się raz jeszcze w klasie. Nawet przy najpomyślniejszych warunkach nauki taka lektura domowa, omawiana w szkole, ma niezmiernie ważne znacze-

nie, przyucza bowiem do samodzielnego a uważnego czytania, t. j. do właściwego korzystania z książek. W związku z nią należy polecić uczniom prowadzenie *dziennika utworów przeczytanych*, t. j. zapisywanie w przeznaczonym na to zeszycie tytułu i autora każdej czytanki, do czego mogą nawet dodawać jedno lub dwa zdania o jej treści lub o swych wrażeniach. Takie notatki ułatwiają bardzo pracę w oddziale VII, gdzie przy czytaniu celniejszych utworów literatury ojczystej nauczyciel przypomni uczniom to, co z danego autora czytali w latach poprzednich.

Czytanie w oddziale VII. Program zaleca w ostatnim oddziale zaznajomienie uczniów z najcelniejszemi dziełami literatury polskiej.

W programie podano spis utworów, które, w miarę możności, powinny być w tej klasie przeczytane; ułożono je chronologicznie według epok, z których pochodzą. Przy wykonywaniu tego programu jednak nie jest rzeczą wskazaną, aby utwory te czytać ściśle w tym porządku; utwory z XVI wieku są trudniejsze i poważniejsze czasem, a więc mniej dostępne dla umysłów młodocianych i potrzebują większego z ich strony wysiłku — można więc i należy w praktyce czytanie ich przeplatać rzeczami łatwiejszemi, a więc równolegle prowadzić czytanie utworów dawniejszych i nowszych. Możnaby więc w pierwszych miesiącach roku szkolnego dać wyjątki z Reja Kochanowskiego i Skargi wraz z charakterystyką XVI wieku; równolegle zaś z niemi czytać umieszczone na końcu programu nowele Prusa i Dygasińskiego z drugiej połowy XIX wieku. Później bierzemy *Pamiętniki Paska*, charakterystyczne dla wieku XVII, i trylogję Sienkiewicza, dającą obraz tejże epoki i znów niektóre nowele Sienkiewicza, Orzeszkowej, Konopnickiej. Do Latarnika Sienkiewicza nawiążemy czytanie Pana Tadeusza, na które musimy poświęcić czas dłuższy w kulminacyjnym punkcie pracy szkolnej, t. j. w zimie. Później cofniemy się na pewien czas do rzeczy, pisanych przed Mickiewiczem (wstęp do pana Tadeusza wspomina „pieśń o Justynie", „powieść o Wiesławie"), damy charakterystykę wieku XVIII i początków XIX, w związku z nią wyjątki z Karpińskiego, Krasickiego, Niemcewicza, Brodzińskiego, wreszcie z pozostałych autorów XIX wieku.

Różne okoliczności, tkwiące w indywidualnych właściwościach uczniów i w warunkach ich życia, wpływają na ich zainteresowanie i większą lub mniejszą dojrzałość umysłową. Ponieważ w tym względzie mogą być znaczne różnice zależnie od środowiska, z którego pochodzą uczniowie danej szkoły, pozostawiona jest nauczycielowi swoboda wyboru; mianowicie co do poety z XIX wieku, którego uczniowie powinniby poznać, choćby dla uświadomienia sobie, że oprócz Mickiewicza, Słowackiego i Konopnickiej istnieją rzeczy piękne, choć nie tak wielkie, jak pieśni tych największych twórców; oraz co do utworu dramatycznego, któryby powinni poznać w całości. Pozornie komedja, np. *Zemsta*, wydałaby się najdostępniejszą i pozwoliłaby uczniów szkoły powszechnej zaznajomić z nazwiskiem Fredry; obserwacja jednak bliższa dzieci w tym wieku (13—14 letnich) wykazała niejednokrotnie, że są one jeszcze mało wrażliwe na subtelny dowcip komedji, a natomiast mają wiele porywów bohaterskich, którym więcej odpowiada dramat fantastyczny czy historyczny. Z tego powodu uwzględniono *Lillę Wenedę* Słowackiego.

Czytanie wybranych arcydzieł prowadzimy mniej więcej w następujący sposób: Przed przystąpieniem do czytania nauczyciel daje wyjaśnienia co do autora danego utworu i epoki, w której powstał. Starać się należy głównie o barwny i zajmujący obraz z dziejów kultury narodowej, wiążący się w myśl zasady koncentracji z nauką historji ojczystej. Wstęp ten powinien rozbudzić zainteresowanie ucznia i zachęcić go do czytania. Podczas tego czytania (czasem czyta nauczyciel, a czasem uczniowie) objaśnia się tekst zarówno pod względem języka, jak pod względem wyrażonych myśli; tłumaczy się wyrazy i zwroty zupełnie nowe dla ucznia, t. j. te, z któremi dzieci spotykają się po raz pierwszy; zwraca się też uwagę na zwroty piękne, charakterystyczne; przy czytaniu dawnych autorów, np. Kochanowskiego, Skargi, wskazujemy wyrazy obecnie nieużywane albo takie, które zmieniły już znaczenie i różne formy archaiczne. Po przeczytaniu następuje omówienie przeczytanego utworu. Uczniowie zwięźle zdają sprawę z jego treści, myśli przewodniej i sposobu jej przedstawienia; można też i należy ich pobudzić do szczerego wypowiedzenia swych wrażeń osobistych (co im się najbardziej

podobało i dlaczego?). O ile klasa jest bardziej rozwinięta umysłowo i więcej zdolna do zastanawiania się, bardzo pożądane są porównania i zestawienia poznanych już utworów: porównywa się zwykle albo dwa utwory tego samego autora, albo utwory różnych autorów pokrewnej treści. Tym sposobem można najłatwiej pogłębić wiedzę uczniów i doprowadzić ich do pewnych uogólnień, nie narzucając im gotowych sądów i poglądów na dzieła autorów, lecz pomagając do ich zrozumienia. Rzeczy dłuższe, np. Pan Tadeusz, czyta się i objaśnia częściami, przyczem niektóre części mogą być wyznaczone do lektury domowej; — po ukończeniu należy poświęcić parę lekcyj na omówienie całości.

Sposób traktowania poszczególnych utworów zależeć będzie od ich treści i formy. Rzeczy obszerniejsze, np. powieści i poematy, muszą być rozpatrzone z różnych punktów widzenia:

a) *Treść zasadnicza, fabuła.* Nauczyciel w ciągu czytania zatrzymuje uwagę uczniów na punktach zwrotnych w akcji, aby im następnie ułatwić streszczenie, a więc, np. przy czytaniu Pana Tadeusza, zatrzyma się na opowiadaniu Gerwazego o dziejach zamku, na scenie kłótni, zajazdu, śmierci Robaka, aby uczniowie na tej podstawie mogli zdać sobie sprawę z historji Horeszków i Sopliców;

b) *Epizody charakterystyczne, opisy ludzi, przyrody,* mogą być traktowane jako całość odrębna; a więc niezależnie od czytania całości Pana Tadeusza, można będzie i należy na osobnych lekcjach czytać i analizować z uczniami niektóre ustępy np. obraz zachodu słońca, poranku mglistego, puszcz litewskich, grzybobrania, burzy, gry Wojskiego, gry Jankiela i t.p.;

c) *Właściwości stylu i języka* (a więc w Panu Tadeuszu barwność i obrazowość wyrażenia, polegające na wielkiej obfitości porównań, przenośni i innych zwrotów retorycznych), omawiać można również odrębnie.

Jeżeli dany utwór, np. Trylogja Sienkiewicza, jest zadany jako lektura domowa, uczniowie z treścią zaznajamiają się sami, w szkole mogą tylko zdawać z niej sprawę; natomiast pewne epizody, mające szczególne znaczenie psychologiczne i etyczne, n. p. *Jeremi Wiśniowiecki pod krzyżem* (walka duchowa: ścieranie się dumy z obowiązkiem), czytamy raz jeszcze i analizujemy w szkole. Przy utworach

krótszych, np. poezji lirycznej, omówienie treści ograniczyć się powinno do uświadomienia sobie uczucia czy nastroju uczuciowego, który dany utwór wyraża.

Prócz lekcyj, poświęconych wyłącznie na czytanie z objaśnieniami, należy od czasu do czasu wprowadzać rozmowę (względnie dyskusję) o przeczytanych utworach celem lepszego ich zgłębienia. Pierwiastkowo rozmowa ta, w której nauczyciel metodą heurystyczną wytwarza w umysłach uczniów pewne pojęcia ogólniejsze, może dotyczyć jednego utworu, a nawet jednej jego cechy, np. treść jej stanowi charakterystyka bohatera danej noweli czy poematu, albo tło historyczne, środowisko, w którem dana akcja się rozgrywa (np. jak Mickiewicz charakteryzuje w Panu Tadeuszu czasy wojen napoleońskich? Jak Kraszewski przedstawia życie Polski pogańskiej w Starej Baśni i t. p.), później głównie zajmujemy się porównywaniem paru czytanek utworów, pokrewnych treścią lub formą; wreszcie zakończyć można zestawieniem wszystkich utworów danego autora, znanych uczniom z czytania, aby dać im przybliżone pojęcie, jak na tej podstawie dojść można do charakterystyki pewnego pisarza.

C. *Ćwiczenia ustne w oddziale V, VI i VII.*

Podobnie jak w oddziałach niższych, mogą one pozostawać w ściślejszym lub mniej ścisłym związku z czytaniem. W obu wypadkach co do swej istoty ten sam noszą charakter: mają na celu zaprawić ucznia do dobrego zdania sobie sprawy z tego, co widział, słyszał lub czytał i do jasnego i logicznego wyrażania swych spostrzeżeń i myśli. Różnica między oddziałami niższemi, a wyższemi polegać tu będzie na większej złożoności zadania; na stopniu niższym wymagaliśmy przeważnie odpowiedzi na jedno ściśle określone pytanie w jednem lub paru zdaniach, tutaj żąda się od ucznia wyczerpania pewnego tematu. O ile więc tam przy opowiadaniu i opisie nauczyciel pomagał uczniowi przez pytania naprowadzające lub wspólne z nim układanie planu, tutaj uczeń opowiada lub opisuje według planu, który sam sobie poprzednio obmyślił i ułożył. Ważne tu będą szczególniej sprawozdania z uczynionych obserwacyj, do których wdzięcznego tematu dostar-

czyć mogą zwłaszcza wycieczki szkolne i t. p. Uczeń, który ze swych spostrzeżeń i wrażeń ma zdać sprawę, powinien wprzód powiedzieć, o czem mówić zamierza, a nawet można mu polecić, aby rzecz swą podzielił na części i nadał im odpowiednie tytuły i taki ogólny plan odczytał w klasie lub wypisał na tablicy szkolnej. Jeżeli temat jest bardzo obszerny i bogaty, sprawozdanie podaje kilku uczniów, z których każdy opowiada inną część wycieczki albo też opisuje tę samą wycieczkę z innego punktu widzenia. Podobnie postępujemy ze streszczeniem utworów, które uczniowie czytali w szkole lub w domu. Sprawozdania takiego czy streszczenia nauczyciel słucha uważnie i życzliwie tak, aby ucznia ośmielić do swobodnego i płynnego mówienia, a klasie dać przykład skupienia uwagi: niepotrzebne przerywanie, zbyt częste poprawianie, a zwłaszcza niecierpliwość nauczyciela wpłynąć tu może bardzo ujemnie i na mówiącego i na jego kolegów. Skoro jednak uczeń skończył opowiadanie, należy mu wskazać i wyjaśnić popełnione przez niego błędy. Z tych uwag i wyjaśnień okolicznościowych dochodzi się stopniowo do pewnych wskazówek ogólniejszych, a mianowicie: przyucza się dzieci do wyróżnienia rzeczy istotnych i drugorzędnych, do unikania rozwlekłości w opowiadaniu, zwraca się uwagę na niejasność opowiadania przez pominięcie pewnych szczegółów, koniecznych dla zrozumienia całości, albo przez niedość wyraźne zaznaczenie związku pomiędzy zdaniami i faktami, przez niewłaściwy porządek i t. p.

Wskazuje się także ważniejsze błędy językowe, dotyczące właściwego użycia wyrazów i zwrotów mowy, oraz prawidłowej budowy zdań i zastosowania różnych form gramatycznych.

Nauka pisowni w oddziałach wyższych.

Ponieważ w oddziale V rozszerza się znacznie zasób pojęciowy ucznia, a wraz z nim i zasób wyrazów, potrzebnych dla oddania jego myśli, przeto uczeń spotkać się może z nowemi trudnościami ortograficznemi w tych nowych, przedtem nie używanych formach języka. Z drugiej strony w tym oddziale rozpoczyna się systematyczny kurs gramatyki, który pozwoli teraz dopiero uogólnić i ściśle sformułować najważniejsze zasady pisowni. W nauce pisowni na tym stopniu wyróżniamy następujące pierwiastki, związane organicznie z innemi działami nauki języka: 1) *Przyswajanie poprawnej pisowni wyrazów, z któremi się uczeń spotyka po raz pierwszy np. w czytaniu* (pisownia pierwiastków, zasada etymologiczna). Należeć tu będą trudniejsze wypadki użycia *ó i u, ż i rz, h i ch, on om* w odróżnieniu od *ą, en i em* w odróżnieniu od *ę* i t. p. Wyrazy takie wybieramy z tekstu czytanego, pytamy o ich znaczenie, w razie potrzeby wyjaśniamy je sami, a następnie wypisujemy na tablicy szkolnej, zwracając uwagę na ortografję. Jeżeli możemy objaśnić pisownię danego wyrazu, wskazując jego pochodzenie, nie powinniśmy tego zaniedbywać; w przeciwnym razie, t. j. gdy takie objaśnienie jest niedostępne, np. z powodu nieznajomości obcego języka, z którego dany wyraz pochodzi, albo dawnej polszczyzny, w którejby należało szukać jego pierwiastka, — zwracamy uwagę, że w sprawach pisowni często czynnikiem decydującym jest *zwyczaj*, uświęcony długą tradycją i polecamy się do niego stosować. Wyrazy takie uczniowie z tablicy szkolnej przepisują do zeszytów; służą one później za materjał do różnych ćwiczeń. Np. uczniowie układają zdania na ich użycie, zdania te piszą zaraz na tablicy lub w zeszytach, albo tworzą grupy wyrazów pochodnych, np. *h*art, *h*artować, *h*artowany, za*h*artowany; — *Ch*iny, *ch*iński, *Ch*ińczyk, *Ch*inka, *ch*ińszczyzna; *ż*ąć, *ż*niwo, *ż*niwiarz, *ż*eniec, u*ż*ytek, do*ż*ynki, z*ż*ęty i t. d.; w tym wypadku uwaga skupia się na wspólnem pochodzeniu wyrazów i na pisowni pierwiastka; kiedyindziej znów tworzymy grupy wyrazów z jednakowemi przyrostkami i na nich głównie skupiamy uwagę ucznia, np. gdy chodzi o przyswojenie wyrazów cudzoziemskich, w których spotykamy *em en, om on,* i czysto polskich z samogłoskami nosowemi, możemy tworzyć takie grupy, jak: atram*en*t, lam*en*t, testam*en*t, dokum*en*t, mom*en*t; zamęt, zakręt, wykręt; p*en*sja, pret*en*sja, hort*en*sja, int*en*cja, intelig*en*cja i t. d. W podobny sposób korzystamy dla celów ortograficznych z objaśnień z powodu wypracowań stylistycznych; gdy uczniowie już w czasie pisania zwracają się sami do nauczyciela z pytaniem o pisownię niektórych wyrazów, albo gdy, poprawiając ich zeszyty, znajdziemy w nich błędy ortograficzne, przerabiamy przy sposobności podobne ćwiczenia (układanie zdań,

grupowanie wyrazów, mających ten sam pierwiastek lub takie same przyrostki i t. p.). Przy dyktandach zaś, które dajemy od czasu do czasu, jako rodzaj powtórzenia, stosujemy ten cały materjał, zebrany stopniowo i przygodnie. 2) *Uzyskanie pewności co do poprawnej pisowni i przyrostków i końcówek* (cząstki słowotwórcze i fleksyjne wyrazów) przez uświadomienie sobie odpowiednich zasad gramatycznych. Nauka deklinacji w oddziale V, a konjugacji w oddziale VI da nam sposobność nietylko do powtórzenia i ugruntowania zasad ortograficznych, które uczniowie w oddziałach niższych już sobie przyswoili, lecz i do uzupełnienia wiadomości z tej dziedziny. W każdej lekcji gramatyki, której treść nadaje się do tego, mieścimy uwagi ortograficzne, np. przy deklinacji rzeczowników mówimy o wymianach samogłosek i spółgłosek (dąb — dęby, gołąb — gołębie, ma*rz*ec — ma*r*ce, ka*rz*eł — ka*r*ła humo*r* — w humo*rz*e, bó*r* — w bo*rz*e, Bó*g* — Bo*ż*e i t. d., o nosówkach *ę* i *ą* w bierniku i narzędniku, o pisowni rzeczowników cudzoziemskich na *ja* i t. d. — przy rozpatrywaniu przymiotników zwracamy uwagę na niektóre przyrostki np. *cki, ski, dzki, ny, any,* (szkocki, szwedzki, sąsiedzki, źródlany, kamienny), na końcówkę *ą* w bierniku i narzędniku przymiotników żeńskich, na *ym* i *em, ymi* i *emi* w narzędniku; toż-samo powtarzamy oczywiście i później przy deklinacji zaimków i liczebników, nadto przy zaimkach zwracamy uwagę na przyrostek końcowy *ż* np. któ*ż*, có*ż*, jaki*ż*, który*ż* i przy rozpatrywaniu form czasownika poruszamy takie kwestje jak: *eć* i *yć* w bezokoliczniku, *ę* i *e* (osoba 1-a i 3-a), *ymy, imy, emy* w czasie teraźniejszym, wymiany samogłosek i spółgłosek w czasie przyszłym (stan*ą*ł, stan*ę*li, ni*ó*sł, ni*e*śli) spółgłoski podwójne w trybie rozkazującym (ła*mm*y, świe*ćc*ie), przedrostek *z* i *s* w czasownikach dokonanych (*s*chować, *s*krócić, *z*hardzieć), *by* jako przyrostek i jako spójnik i t. d. We wszystkich wspomianych wypadkach nauczyciel doprowadza uczniów do sformułowania odpowiedniego prawidła na podstawie rozpatrzonych przykładów, następnie zaś poleca uczniom wyszukać i napisać więcej przykładów podobnych, albo też przerobić inne jakieś ćwiczenia na zastosowanie danej zasady (np. w danych zdaniach zmienić liczbę pojedyńczą na mnogą, czas teraźniejszy na przyszły i t. p.

Zarówno w uwagach, zastosowanych do lekcji gramatyki, jak w wyborze ćwiczeń, należy uwzględniać pewne właściwości lokalne mowy uczniów, które, przenosząc się do pisma, wytwarzają skłonność do pewnych specjalnych błędów ortograficznych. Wpływ gwary ludowej, odmiennej w różnych okolicach kraju, wpływ języka obcego czy skażonego polskiego w miejscowościach pogranicznych o ludności mięszanej, musi tu być wzięty pod uwagę. To, czego przez cztery lata nie zdołaliśmy wyplenić przez przestrzeganie prawidłowego wymawiania i odwoływanie się do pamięci wzrokowej (dokładne przepisywanie), to teraz ostatecznie usuwamy przez uświadomienie zasady i wdrożenie do jej stosowania. Przy jednakowym programie ogólnym we wszystkich szkołach na przestrzeni Rzeczypospolitej konieczne okażą się jednak pewne różnice w szczegółach. Jeżeli np. wszędzie trzeba wyjaśnić pisownię *ym* i *em* w narzędniku przymiotników, zaimków i liczebników porządkowych, to rzecz ta wymagać będzie większej liczby ćwiczeń w tych stronach, gdzie dzieci przejawiają skłonność do końcówek *em* nawet w rodzaju męskim (np. w nasz*em* domu) a nawet przez analogję używają jej i w celowniku (np. dobrze *jem* było, zam. dobrze *im* było) specjalne ćwiczenie ortograficzne na końcówki narzędnika rzeczowników będzie w większości szkół zupełnie zbyteczne na tym stopniu, może się ono jednak okazać niezbędne tam, gdzie uczniowie wymawiają stale ręka*my* zam. ręka*mi*, albo ręk*om* zam. ręk*ą*. Rzeczą nauczyciela będzie zorjentować się szybko i uchwycić właściwą miarę: nie tracić czasu na objaśnienia zbyteczne, lecz każdą rzeczywistą trudność i wątpliwość przewidzieć i usunąć.

Należy wreszcie poza uświadamianiem dzieci w zasadach ortografji polskiej przyzwyczajać je jak najwcześniej do posługiwania się słowniczkiem ortograficznym.

3) *Nauka interpunkcji.* Na właściwe użycie znaków pisarskich zwracamy uwagę już od elementarza tak, że uczniowie po czterech latach nauki mieć będą pewne wiadomości z tej dziedziny; niemniej jednak dopiero w oddziale V, a zwłaszcza w VI przy nauce składni można zasady interpunkcji należycie wyjaśnić i ugruntować. Postępujemy tu tak samo, jak w dziale poprzednim; w odpowiednich lekcjach gra-

matyki umieszczamy uwagi o użyciu znaków pisarskich, więc np. w oddziale V przy wyróżnieniu zdań twierdzących, pytających i wykrzyknikowych mówimy o użyciu kropki, pytajnika i wykrzyknika na końcu zdania; przy nauce o częściach zdania rozwiniętego zwróci się uwagę na oddzielanie przecinkiem dopowiedzenia i wołacza, oraz na przecinek między jednakowemi członkami zdania (wyliczenia); w oddziale zaś VI przy nauce o zdaniu złożonem zwróci się uwagę na właściwe użycie przecinka, średnika i dwukropka, a przy zdaniach wtrąconych, przytoczonych i nawiasowych mówić się będzie również o użyciu innych znaków: cudzysłowu, myślnika i nawiasu. Z objaśnieniem zasad łączyć należy zawsze odpowiednie ćwiczenia, do których zaliczamy:

a) Rozbiór stosownie wybranych zdań lub okresów pod względem składniowym. Nauczyciel wskazuje odpowiedni przykład w książce lub dyktuje go, albo sam pisze na tablicy; uczniowie powinni naprzód całość przeczytać uważnie, następnie wyjaśnić znaczenie danego urywka (chodzi głównie o zrozumienie sensu, bez czego rozbiór logiczny jest całkiem niemożliwy); później dzielą go na zdania, wskazują w każdem podmiot i orzeczenie, wreszcie zwracają uwagę na użyte przez autora znaki pisarskie i uzasadniają ich potrzebę. Do takiego rozbioru wybierać należy zawsze urywki krótkie, lecz stanowiące pewną całość myślową: przysłowia (np. Czem chata bogata, tem rada. Kocioł garnkowi przygania, o oba smolą), aforyzmy pisarzy polskich, które prawie weszły w przysłowie (np. z Krasickiego: Miłe złego początki, lecz koniec żałosny. Wiesz, dlaczego dzwon głośny? Dlatego, że próżny); wreszcie krótkie utwory literackie, np. bajki prozą lub wierszem, dowcipne anegdoty i t. p.; mogą być też wyjątki z dłuższych utworów, które uczniowie czytali lub nawet umieją na pamięć. Wyjaśniając na tych przykładach zasady interpunkcji, należy unikać uogólnień zbyt pośpiesznych, opierających się wyłącznie na stronie zewnętrznej, np. przed *i* nie kładziemy przecinka, przed *a* musi być przecinek, przed *który* zawsze jest przecinek — to bowiem ucznia wprowadza w błąd, gdy później istotnie spotyka zupełnie prawidłowo użyty przecinek przed *i*, a zbyteczność jego przed *a* lub przed *który*. (Jest tam *który* z moich uczniów? Prawdą *a* pracą kierują się w życiu.)

b) Własne przykłady na użycie znaków pisarskich. W związku z nauką składni, a czasem i niezależnie od niej uczniowie obmyślają i piszą przykłady zdań różnej budowy; — będą to jednocześnie przykłady na zastosowanie odpowiednich znaków pisarskich.

c) Dyktando jako sprawdzian i powtórzenie. Do tego celu równie jak do rozbioru wybieramy urywki, posiadające pewną wartość literacką, dając zawsze pierwszeństwo krótkim opowiadaniom, bajkom czy opisom nad zdaniami, wyrwanemi z rozmaitych utworów; o ile zaś dyktujemy oddzielne zdania, należy je ułożyć w jakąś całość logiczną np. przysłowia ludowe, dotyczące różnych pór roku, miesięcy i dni; albo: zdania naszych poetów o pracy dla dobra ogólnego (o ojczyźnie, o wiosce, o cnocie i t. p). Ponieważ na odpowiednie użycie znaków przestankowych wpływa silnie sposób wygłoszenia zdania, w dyktowaniu należy zarówno unikać tego wszystkiego, coby mogło odrazu wskazać piszącemu, gdzie należy położyć przecinek, jak i tego, co mogłoby go w błąd wprowadzić. Z tego powodu nie należy w dyktandzie czynić pauz dłuższych, gdyż jest to zawsze dla ucznia suggestją, aby tam kłaść kropkę, czy przecinek, gdzie się nauczyciel zatrzyma. Najlepiej więc będzie naprzód ustęp, który ma być dyktowany, wyraźnie i dobitnie przeczytać tak, aby uczniowie mogli uchwycić i zrozumieć sens, a w razie potrzeby nawet zapytali się o znaczenie jakiegoś wyrazu lub zdania; później zaś dyktuje się głosem równym dość wolno, aby uczniowie zdążyli pisać, lecz nie powtarzając parokrotnie tych samych wyrazów; — w takim razie dzieci już w ciągu pisania orjentują się co do znaków przestankowych. Nie wszystkie jednak kładą przecinki odrazu; więc po ukończeniu dyktanda pozwolimy im przejrzeć to, co napisały, i sprawdzić, czy jakiego znaku nie opuściły. Poprawa może się też odbywać zbiorowo w klasie; jeden uczeń czyta głośno dyktando i wymienia wszystkie znaki, nauczyciel zwraca uwagę na popełnione błędy, starając się, aby uczeń sam je poprawił; pozostali uczniowie poprawiają swe zeszyty według tych wskazówek, wogóle wszyscy w pracy tej żywy biorą udział. Nie wyłącza to oczywiście późniejszego przejrzenia zeszytów przez nauczyciela dla kontroli. Niezależnie od tych ćwiczeń systematycznych

na pisownię i interpunkcję zwracamy uwagę przy wszystkich robotach piśmiennych; zwłaszcza wypracowania stylistyczne dostarczą wiele materjału do objaśnień okolicznościowych nietylko w VI lecz i w VII oddziale. Tutaj zaznaczą się też wyraźne różnice indywidualne między uczniami zarówno co do ilości, jak co do jakości błędów. Do różnic tych musimy się zastosować, polecając uczniom słabszym pewne specjalne ćwiczenia dodatkowe. Nieuważnym, którzy jedynie przez niedbalstwo robią błędy ortograficzne lub opuszczają przecinki, polecamy taką niedbałą robotę przejrzeć i poprawić, czasami raz jeszcze przepisać.

Nauka gramatyki w oddziale V i VI.

Dzieci, które ukończyły cztery oddziały, posiadać już winny podstawowe pojęcia gramatyczne: o zdaniu i jego częściach, o wyrazach, jako częściach mowy, wreszcie o najważniejszych odmianach.

Z tem przygotowaniem przystępują w oddziale V i VI do drugiego kursu gramatyki, który, opierając się na ich poprzednich wiadomościach, pogłębia je o tyle, aby uczeń, kończący szkołę powszechną, zdawał sobie jasno sprawę z najważniejszych zjawisk językowych, a zarazem, aby przez ich analizę, wnikając coraz lepiej w znaczenie składników mowy ojczystej, uczył się myśleć i rozumować logicznie.

Materjał naukowy i tu należy ograniczyć do rzeczy najniezbędniejszych, a główny nacisk położyć na sposób jego zdobycia i opracowania, t. j. na metodę w nauczaniu gramatyki. Metoda ta powinna być: 1) indukcyjna ze względu na tok prowadzenia kursu i każdej lekcji poszczególnej; 2) heurystyczna ze względu na czynność nauczyciela i ucznia. Zgodnie z tym najogólniejszym postulatem metodycznym, w prowadzeniu gramatyki w wyższych oddziałach szkoły powszechnej trzymamy się następujących zasad:

a) Każdą lekcję, a raczej każdą cząstkę kursu, zawierającą nowe dla ucznia pojęcie (cząstka taka może być treścią kilku lekcji faktycznych) opieramy na rozpatrzeniu odpowiednich przykładów. Mogą być one wyjęte z utworów literackich, znajdujących się w Wypisach, albo umyślnie ułożone przez

nauczyciela, albo nawet dostarczone przez samych uczniów. W pierwszych dwóch wypadkach rozpoczynamy od przeczytania danego wyjątku z książki lub tablicy szkolnej; w ostatnim — nawiązujemy naprzód pogadankę, albo polecamy uczniom napisać jakieś zadanie, kierując tak pytaniami, aby w odpowiedziach znalazła się właśnie ta forma gramatyczna, o którą chodzi w danym razie. Przykład ten należy tak wybrać, aby ilustrował lekcję w sposób najbardziej charakterystyczny i typowy, a nie nastręczał uczniowi początkującemu zbyt wiele trudności, t. j. forma gramatyczna, na którą chcemy zwrócić uwagę, powinna powtarzać się dość często w różnych miejscach danego tekstu i przedstawić wypadki i zastosowania rozmaite, ale dające się łatwo rozpoznać i odróżnić. Jeśli np. w odziele V mamy lekcję o dopełnieniu, powinniśmy ją oprzeć na rozbiorze tekstu, w którym dopełnień będzie dużo, a nadto nie wszystkie jednakowo, lecz rozmaicie wyrażone (rzeczowniki w różnych przypadkach, zaimki, czasownik w bezokoliczniku, rzeczowniki z przyimkiem), ale, o ile można, unikamy na początek takich zdań, w których dany rzeczownik np. w dopełniaczu przez jednych uważa się za dopełnienie, przez innych za określenie, gdyż różnica jest zbyt subtelna. Tekst, wybrany ze stanowiska właściwości gramatycznych, niemniej powinien posiadać pewną wartość literacką, a przynajmniej stanowić jakąś całość myślową, wyrażoną poprawnie co do stylu i języka. Luźne zdania, choćby wyjęte z najlepszych autorów lecz rozbieżne co do treści, mniej są odpowiednie.

b) Punktem ciężkości każdej lekcji jest samodzielna praca ucznia, polegająca na obserwacji faktów językowych, ich porównywaniu, uogólnieniu i wysnuwaniu z nich wniosków. Nauczyciel tylko kieruje tą pracą przez pytania i polecania, które uczniowie wykonywają. We wspomnianej lekcji o dopełnieniu np. polecamy uczniom w wybranym tekście podzielić każde zdanie na dwa człony (podmiot i orzeczenie), zapytujemy następnie: z ilu wyrazów składa się tam orzeczenie (czy jest ono rozwinięte?) — niech wskażą te wyrazy, które rozwijają orzeczenie. Później polecamy przeczytać dane zdanie bez dopełnienia (termin ten jest znany z nauki w oddziale IV i zapytujemy, czy znaczenie jego się zmieniło, czy

jest zupełnie jasne i zrozumiałe. W dalszym ciągu każemy uczniowi w rozpatrywanym tekście odszukać odpowiedzi na takie pytanie, jak: jaką częścią mowy może być wyrażone dopełnienie? w którym przypadku może być użyte? w którym bywa najczęściej? Dopiero po szeregu takich ćwiczeń wstępnych można przejść do ujęcia ich wyniku, t. j. do sformułowania pewnego prawidła czy definicji. Tego streszczenia lekcji, które zresztą uczeń może znaleźć w podręczniku, nie każemy uczyć się dosłownie na pamięć, ale żądamy w każdym razie, aby uczeń na tym stopniu dawał na nasze pytanie odpowiedź jasną i logiczną, a głównie, aby przyswojonych terminów używał właściwie, t. j. odróżniał dobrze ich znaczenie.

c) Z każdą lekcją gramatyki łączą się organicznie pewne ćwiczenia, ustne lub piśmienne, będące zastosowaniem świeżo przyswojonych pojęć. Zależnie od treści lekcji, ćwiczenia te mogą być czysto gramatyczne, gdy np. żądamy, aby uczniowie znaleźli własne przykłady na użycie danej formy, czy zastosowania zasady gramatycznej, albo dokonali pewnych przekształceń w podanych zdaniach czy wyrazach (zmiana liczby, rodzaju, przypadku, rozwijanie zdań i t. p.); mogą być też ortograficzne, gdy wynikiem lekcji gramatyki są pewne prawidła pisowni, a następnie przykłady ich zastosowania lub dyktando (patrz wyżej: nauczanie pisowni w klasach wyższych str. 54); wreszcie stylistyczne, gdy chodzi nam głównie o zastosowanie pewnych form gramatycznych, jako środka wyrażenia myśli, np. po lekcji o czasach i ich użyciu polecamy opisać żywo i barwnie jakieś świeże wspomnienie, aby dać możność uczniowi zastosować właściwie czas przeszły słów niedokonanych i dokonanych, oraz czas teraźniejszy, użyty zamiast przeszłego, albo gdy każemy porównać dwa przedmioty w tym celu głównie, aby uczniowie mieli sposobność tworzenia stopnia wyższego od różnych przymiotników, oraz poprawnego zastosowania spójników *jak, niż,* oraz przyimka *od* i t. p.

d) O ile treść danej lekcji jest nietylko ważna, lecz i kształcąca, t. j. może się przyczynić do rozbudzenia poczucia językowego i ćwiczenia logicznych zdolności ucznia, ilość zadań, dotyczących danego materjału, może być dość znaczną i zająć nie jedną, lecz kilka lekcyj. Nie należy jednak żałować tego czasu i raczej zredukować ilość materjału, niż nie

pogłębić tego, co dla celów nauczania języka ma wartość pierwszorzędną. W wyborze ćwiczeń, jak zresztą we wszelkiem rozwijaniu zasadniczego materjału gramatycznego, nauczyciel uwzględnić winien indywidualność uczniów, oraz warunki specjalne danej szkoły czy klasy, np. zatrzymać się dłużej na tych punktach, które dla danych uczniów były szczególnie trudne, albo zwrócić szczególną uwagę na błędy językowe, które popełniają, na właściwości mowy w danej okolicy i t. p.

e) W myśl zasady koncentracji nauczanie gramatyki wiąże się z całością nauki języka t. j. ze wszyskiemi jego działami. Należy jednak łączność tę uświadomić uczniom w sposób umiejętny tak, aby uwagi ich nie rozpraszać przez jednoczesne dążenie do kilku celów, które się pogodzić nie dadzą. Nie jest rzeczą wskazaną np., aby utwory piękne, które czytamy z uczniami, były stałym materjałem do rozbioru gramatycznego: doprowadzenie ucznia do zrozumienia i zgłębienia treści lub oddziałanie na jego uczucie jest tu celem najważniejszym i nie należałoby psuć jednolitości lekcji przez uwagi gramatyczne. Można natomiast na najbliższych lekcjach gramatyki przytoczyć wyjątek z czytanego już i dobrze znanego utworu jako przykład, ilustrujący daną zasadę. Przeciwnie gramatykę połączymy z czytaniem, gdy samo zrozumienie czytanego tekstu wymaga objaśnień gramatycznych, albo gdy formy gramatyczne są w danym razie tak charakterystyczne, tak związane z całą treścią czytania, że należy na nie zwrócić uwagę, korzystając z dobrej, a może jedynej sposobności wtajemniczenia dzieci w pewne właściwości języka polskiego. Niektóre wyjaśnienia, któreby nużyły lub obciążały pamięć w systematycznym kursie gramatyki, mogą zainteresować przy takich wyjaśnieniach okolicznościowych, np. w oddziale V przy nauce deklinacji nie wdajemy się w rozbiór końcówek wszystkich przypadków i nie wymagamy od ucznia ich wyliczania, ale gdy w czytaniu spotka np. formy *anioły* i *anieli, wilki* i *wilcy, sługi* i *słudzy,* najczęściej sam zwróci uwagę, na ich współistnienie (jak trzeba mówić? kiedy *ci,* a kiedy *te*) i nauczyciela pobudzi do wytłumaczenia różnicy formy *osobowej* i *rzeczowej*; podobnież w oddziale VI przy systematycznej nauce składni nie wdajemy się w subtelne

rozróżnianie rozmaitych zdań pobocznych, okolicznościowo jednak przy czytaniu zwrócić trzeba uwagę na niektóre ich rodzaje. Podobnież poprawa wypracowań nieraz wymagać będzie odwołania się do gramatyki lub udzielenia wiadomości z jej zakresu; w szczególności takie kwestje, jak poprawne użycie przypadków, dobra budowa zdań, użycie przecinków i t.p., wtedy dopiero nabierają żywotnego interesu, gdy dziecko pisząc samo, chce daną formę zastosować. Oczywiście wszystkie te wiadomości, choćby zdobyte przygodnie, należy połączyć z kursem systematycznym, co uskuteczniamy przez poświęcenie od czasu do czasu całej lekcji wyłącznie na powtórzenie i uporządkowanie przyswojonego meterjału.

Wypracowania piśmienne.

Stosownie do wieku i rozwoju umysłowego dzieci wyższych oddziałów szkoły powszechnej wrowadzamy inne tematy do ćwiczeń stylistycznych, kierując się w całem ich prowadzeniu temi samemi zasadami, które podano wyżej, mówiąc o klasach niższych. Dzieci w wieku lat 11—14, które normalnie powinnyby uczęszczać do oddziału V, VI i VII szkoły powszechnej, piszą szybciej i łatwiej niż dzieci młodsze, mniej są jednak już szczere i naiwne, aby zawsze miały ochotę pisać o swych dziecinnych radościach i smutkach; nie lubią się zwierzać. Stąd tematy wypracowań w tych klasach mogą być dłuższe, a w charakterze swym bardziej objektywne; opowiadanie i opis są nadal głównemi rodzajami wypracowań. Materjału do opowiadań dostarcza zarówno życie rzeczywiste, jak lektura, a wreszcie i wyobraźnia dzieci. W odróżnieniu od stopnia niższego, na którym temat opowiadania takiego ograniczaliśmy do jednego jakiegoś faktu czy zdarzenia, od oddziału V mogą uczniowie opracowywać treść, złożoną z całego szeregu zdarzeń, których następstwo chronologiczne i związek przyczynowy powinni sobie jasno uświadomić i zaznaczyć wyraźnie. W każdym razie nie należy dawać tematów zbyt obszernych, lecz ograniczyć się zwykle do jakiegoś epizodu, np. zamiast ogólnego tematu *Wspomnienie z wakacji* polecać raczej do opowiadań oddzielne zdarzenia np. Zakończenie roku szkolnego i pierwszy dzień wakacyj, Wspomnienie z wycieczki, Odwiedziny sąsiadów i t. d.

W wyborze tematu zwrócić należy uwagę na warunki życia danego dziecka i zastosować się do nich. W klasie, gdzie warunki życiowe uczniów różnią się znacznie, nie należy wymagać, aby wszyscy pisali na ten sam temat, lecz dawać dwa lub trzy do wyboru. Wogóle zaś w opowiadaniach z życia rzeczywistego należy uwzględniać te tylko momenty, o których uczeń sam mówi chętnie i swobodnie, np. jakieś wspomnienie z wycieczki czy podróży, jakieś zdarzenie w domu czy w szkole szczególniej interesujące, więc i takie, które warto utrwalić w pamięci dziecka na całe życie; przeciwnie zaś, unikać tematów z tej czy innej przyczyny drażliwych, np. opowiadania rzeczy przykrych, o których dzieci same nie rade są wspominać, lub mogących pobudzić niektórych uczniów do nieszczerości lub samochwalstwa. Takt nauczyciela i znajomość dziecka wskaże mu w każdym szczególnym wypadku właściwość lub niewłaściwość danego tematu. Co do opowiadań, opartych na czytaniu, to bynajmniej nie należy ich usuwać z programu, lecz nadać im taki charakter, aby posiadały wartość kształcącą. Z tego powodu nie są pożądane wypracowania, które polegają na *parafrazie przeczytanego* utworu; w wypadku takim bowiem działa wyłącznie pamięć wyrazów: uczeń stara się powtórzyć dosłownie lub prawie dosłownie to, co przeczytał; albo też przeciwnie stara się wyrazy autora zastąpić przez inne, zmienia więc tylko formę zewnętrzną utworu, nie troszcząc się zupełnie o treść tego, co pisze. Zamiast takiej parafrazy dopuszczalne są i pożądane ćwiczenia bardziej samodzielne, w których uczeń bierze wprawdzie pomysł z czytania, ale mu nadaje formę odmienną; takiemi są: streszczenie, uzupełnienie i przekształcenie. Pierwsze mają szczególne znaczenia w chwili, kiedy uczeń przechodzi od czytania krótszych powiastek i opowiadań do utworów dłuższych; chcąc bowiem odnieść rzeczywistą korzyść z czytania, trzeba sobie zdać sprawę z punktów głównych czytanego utworu, uświadomić sobie ich związek logiczny, co uskuteczniamy przez wyrażenie jego treści w skróceniu. Z tego powodu streszczenia ustnego z rzeczy przeczytanych w szkole lub domu żądamy stale przy zdawaniu sprawy z lektury. Co do streszczenia piśmiennego, to dla danego celu, t. j. zaprawienia uczniów do jasnego i logicznego zdawania sprawy

z utworów przeczytanych, wystarczy, gdy w każdym roku szkolnym napiszą dwa wypracowania, będące wyłącznie streszczeniem; zbyt częste bowiem ćwiczenia w tym rodzaju nadałyby jednostronny charakter wypracowaniom dzieci, a samo streszczenie, w którem nabrały pewnej wprawy, stałoby się robotą szablonową, schematyczną, mało pobudzającą do myślenia i mało też budzącą zainteresowania. Do streszczenia należy wybierać utwory, które w czytaniu żywiej zainteresowały uczniów, albo też takie, którym ze względu na treść przypisujemy większą wartość etyczną lub ogólnie kształcącą. Przy wyborze należy też zwrócić uwagę na rozmiary streszczonego utworu: nie nadają się do tego celu opowiadania, które już tak są treściwie podane przez autora, że żadnego zdania nie można usunąć bez szkody dla całości; z drugiej strony nie można dzieciom w tym wieku dawać do streszczenia utworów bardzo obszernych, całych książek, gdyż wtedy uczeń bądź pisze za dużo, nie mogąc sobie poradzić z bardzo obfitym materjałem, albo przeciwnie wpada w pobieżność i ogólnikowość, która nie daje należytego pojęcia o rzeczy streszczonej. Do streszczenia nadawać się mogą w oddziale V dłuższe powiastki, zajmujące w książce kilka stron druku, albo rozdziały czy epizody z ulubionych książek dla młodzieży. W oddziale VI można w tym celu zastosować jakąś nowelkę lub legendę; w oddziale VII — jakiś mniejszy utwór poetyczny w całości lub wyjątek z większego poematu czy powieści, np. jeden rozdział ze Starej baśni lub z Trylogji. Można też, w związku z systematyczną nauką innych przedmiotów (geografja, historja, przyrodoznawstwo), zalecić czasem sprawozdanie piśmienne z czytania, uzupełniającego wykład nauczyciela, t. j. streszczenie artykułu treści pouczającej. Z zasady jednak pożyteczniej jest, aby takie sprawozdania, jako małe referaty pilniejsi i zdolniejsi uczniowie oddziału VII wygłaszali ustnie, a tylko na piśmie przedstawili plan swego przemówienia; najważniejszym bowiem i jedynie kształcącym czynnikiem streszczenia jest umiejętność odnalezienia punktów głównych, istotnych w danej treści i uchwycenia ich związku logicznego. Natomiast *uzupełnienie* i *przekształcenie* otwiera więcej pola wyobraźni ucznia. Do tego celu nadają się utwory krótsze, których zwięzłość pozostawia więcej do-

myślności czytelnika: uczniowie mogą je rozwijać, przedstawiając obszerniej to, co autor naszkicował tylko, albo uzupełniać, dodając np. własne zakończenie, albo przekształcać, tworząc inną opowieść zamiast przeczytanej. Dla oddziału V nadawałyby się w tym celu krótkie bajeczki Jachowicza, z których dzieci mogą układać dłuższe powiastki na ten sam temat; dla oddziału VI i VII bajki, będące pewną alegorją, których treść uczniowie mogliby przedstawić w inny sposób np. opowiadanie zmienić na dialog (dramatyzowanie bajki), zamiast zwierząt wprowadzić ludzi, ułożyć własną bajkę, wyrażającą myśl tę samą i t. p. Wielkie też powodzenie u uczniów w tym wieku mają opowiadania, wysnute z własnej wyobraźni, np. Historja jabłonki, opowiedziana przez nią samą, Pamiętnik wiewiórki i t. p. Wypracowania takie jednak zadawać należy wtedy, gdy uprzednia rozmowa (np. przy omawianiu treści czytania) przekona nas, że dany przedmiot rzeczywiście interesuje ucznia i pobudza jego fantazję; w klasie liczniejszej, w której są znaczne różnice indywidualne co do zdolności i upodobań, zwykle dajemy parę takich tematów do swobodnego wyboru uczniów, albo też sami, podzieliwszy klasę na grupy, każdej grupie wyznaczamy najwłaściwsze dla niej wypracowanie.

Co do opisów, to na tym stopniu dzieci są do nich zdolniejsze, niż na poprzednim, dzięki rozwojowi zmysłu spostrzegawczego i zdolności do bardziej systematycznej obserwacji rzeczy i zjawisk; jednocześnie pewien wzrost uczuć estetycznych, a zwłaszcza poczucie piękna przyrody, które w tym właśnie czasie (lat 12—14) u wielu dzieci się budzi, sprawia, że w otoczeniu łatwiej wykrywają szczegóły bardziej charakterystyczne i więcej są skłonne do ich barwnego opisywania. Opisy więc przyrody w różnych porach roku, zwierząt, roślin, zajęć ludzi, oraz opisy różnych dzieł ludzkich (głównie konstrukcje) jak domy i gmachy różne, niektóre przyrządy i wynalazki, specjalnie na tym stopniu będą pożądane.

Podobnie jak w oddziałach niższych, wszelkie opisy powinny być oparte na rzeczywistej obserwacji ucznia, t. j. nie należy żądać od niego, aby opisywał to, czego w rzeczywistości nie widział. Piękne opisy z dzieł naszych poetów i po-

wieściopisarzy mogą i powinny być odczytywane; przy ich objaśnieniu nauczyciel wskaże, jak poeta umie patrzeć na świat i odkryć takie szczegóły, które często uchodzą uwadze innych ludzi, a zarazem, jak umie to, co wszyscy widzą, wyrazić pięknie, odmalować słowami — nie należy jednak żądać od ucznia, aby opisy takie streszczał czy parafrazował, ale aby, wzorując się na nich, opisywał to, co sam zaobserwował. Temat opisu powinien być dla ucznia nietylko interesujący lecz żywotny, t. j. wiązać się z jakiemś zainteresowaniem lub potrzebą ucznia, np. niech uczeń opisuje roślinę, którą po raz pierwszy znalazł na wycieczce i chce zasuszyć lub odrysować; zabawkę, którą sam sfabrykował na podarunek dla młodszego rodzeństwa; widok nad rzeką, łączkę czy ogród, gdzie szczególniej lubi chodzić na przechadzkę i. t. p.

Można też dawać czasem opisy obrazów, ale wtedy, gdy opis ten będzie sprawozdaniem np. z wystawy obrazów, na której byli uczniowie, z jakiejś panoramy, żywych obrazów lub innego przedstawienia. Rzadziej stosować można opis z wyobraźni, gdyż przedstawia dla uczniów większe trudności; o ile zaś go stosujemy, to dotyczyć on powinien nie przedmiotów znanych uczniowi z czytania lub rysunku, lecz raczej własnych jego pomysłów, w których niejako przewiduje przyszłość, np. gdy dzieci na wiosnę urządzają sobie ogródek, a przynajmniej własne zagonki, które dopiero obsiewają, można im zaproponować ćwiczenie: Opiszcie, jak będzie wyglądał wasz ogródek w lecie, gdy wasze roślinki nietylko powschodzą lecz zaczną kwitnąć? Albo gdy dzieci lubią roboty ręczne, np. wyrzynanie z drzewa, modelowanie z gliny, budownictwo i t. p., można im zaproponować opis przedmiotu, który mają zamiar z danego materjału wytworzyć. Takie opisy uczniowie mogą ilustrować przy pomocy własnych rysunków.

Listy na tym stopniu, równie jak na poprzednim, powinny wynikać bezpośrednio z warunków życiowych dzieci i ich zainteresowań. Ponieważ w oddziałach wyższych szkoły powszechnej mamy dzieci w okresie, gdy życie rzeczywiste zaczyna budzić coraz większe zainteresowanie, a chłopcy i dziewczęta marzą o chwili, gdy dorosną i czynny w życiu tem wezmą udział, tematy listów mogą być już mniej dziecinne, aby były żywotne i zajmujące.

Nie należy uczyć t. zw. praktycznego stylu, czyli pisania listów, próśb, podań i t. p. we wszystkich możliwych interesach, można jednak zaznajomić młodzież z pisaniem listów do osób nieznajomych, a także do pewnych instytucyj przez podsuwanie tematów, wziętych ze sfery jej własnych interesów. Już w oddziale V mogą dzieci, oprócz listów do kolegów i koleżanek lub do rodziców i bliskich krewnych, które pisywały w oddziałach niższych, przyswoić sobie formę listowną w stosunku do osób starszych, znajomych lub nawet obcych zupełnie. W tym celu oczywiście musimy odpowiednio korzystać z okoliczności życia szkolnego i domowego naszych uczniów. Mogą np. napisać list do nauczyciela śpiewu czy muzyki z prośbą, aby im dopomógł w urządzeniu jakiejś uroczystości szkolnej (np. z powodu gwiazdki, którą chcą połączyć z małym koncertem uczniów), do ojca czy matki swego kolegi, który jest ciężko chory, z zapytaniem o jego zdrowie; do księgarza lub do redakcji pisma dla dzieci, zamawiając potrzebne książki, przesyłając pieniądze lub prosząc o rachunek i t. p.

W oddziale VII można zwrócić myśl uczniów do tej chwili, gdy ukończą szkołę i dawać takie np. tematy, jak: Podanie do zarządu seminarjum lub innej szkoły zawodowej z prośbą o przyjęcie z załączeniem krótkiego życiorysu. List do zarządu bursy z zapytaniem, czy będą wolne miejsca i na jakich warunkach i t. p.

Parę takich wypracowań da nauczycielowi sposobność wyjaśnić, jak należy pisać takie listy, mające charakter poniekąd urzędowy — obowiązujące formy uprzejmości we wszelkich stosunkach z ludźmi należy uczniom przyswoić, ostrzegając przed niesmaczną przesadą w tytułach, adresach i formułkach zakończenia listu.

Wypracowania piśmienne wymagają pewnego przygotowania, t. j. zebrania materjału i obmyślenia planu. Dokonać tego powinien uczeń samodzielnie; nauczyciel może być tylko kierownikiem, który udziela wskazówek, radzi o rzeczach wątpliwych, ale nie daje gotowych wzorów i nie układa sam szczegółowego planu.

Skoro więc ćwiczenie takiego przygotowania wymaga, rozkładamy je na dwie lekcje: na pierwszej uczniowie przed-

stawiają zebrane obserwacje, pomysł i plan wypracowania. Np. jeśli tematem będzie Lipa przed kościołem, nauczyciel poleca dzieciom, aby poprzednio przyjrzały się dokładnie lipie i jej otoczeniu, może nawet zrobiły rysunek szkicowy, w szkole zaś dzieci zdają sprawę z tego, co widziały (barwy, kształty, światła i cienie), słyszały (szum liści, śpiew ptaków, brzęk pszczół), odczuwały innemi zmysłami (woń kwiatów, miękkość liści, powiew wiatru), później zaś mówią, co mają zamiar w ćwiczeniu swem napisać.

Najczęściej wystarczy krótkie omówienie ustne, plan zaś uczniowie mogą przedstawić razem z wypracowaniem. W żadnym razie nie należy żadać, aby cała klasa trzymała się bezwzględnie tego samego planu, gdyż każdy temat można przecież rozmaicie traktować i powinniśmy w tym razie uszanować indywidualność ucznia; należy jednak wymagać, aby uczeń trzymał się ściśle tematu i pomysł swój przeprowadził logicznie i konsekwentnie.

Nauczyciel zabiera wypracowania do domu i tam je przegląda, zaznaczając błędy przy pomocy znaków umówionych, lub w razie potrzeby czyniąc odpowiednie uwagi na marginesie lub pod wypracowaniem. W klasie przed oddaniem zeszytów omawiamy te błędy, które są najczęstsze lub najbardziej charakterystyczne; niekiedy można też odczytać jedno lub dwa wypracowania, które, jako najlepsze, mogą służyć za wzór innym. Przy rozdawaniu zeszytów można poszczególnym uczniom powiedzieć parę słów uznania i zachęty lub nagany, nie podniecając jednak nadmiernie próżności w pochwalonych i oszczędzając ambicję tych, którym ćwiczenie się nie udało. Prace bardzo niedbałe i wadliwe nie powinny być przyjmowane; od uczniów takich żądamy przerobienia i przepisania ćwiczeń, poczem zabieramy je ponownie do przejrzenia. Wszyscy zaś poprawiają swe ćwiczenia sami, stosując się do uwag nauczyciela, który przy następnem wypracowaniu ma sposobność sprawdzić, czy poprzednie zostało przez ucznia poprawione dokładnie.

DODATEK.

Program nauki w czterech pierwszych oddziałach szkół siedmioklasowych obowiązuje we wszystkich innych szkołach powszechnych. W oddziale V szkoły dwuklasowej obowiązuje program oddziału V szkoły siedmioklasowej z tem ograniczeniem, że w ćwiczeniach gramatycznych zamiast systematycznego opracowywania deklinacji poprowadzi się w dalszym ciągu rozbiór zdania pojedyńczego rozwiniętego, rozkładanie zdania złożonego na zdania pojedyńcze; następnie — ćwiczenia w przyswojeniu i zastosowaniu trudniejszych form słownych (rzeczowników, przymiotników, czasowników, zaimków, liczebników, przysłówków) i zwrotów językowych.

Program nauki w oddziale V, VI i VII szkół siedmioklasowych obowiązuje w tychże oddziałach szkół 3 — 6-klasowych; w tych szkołach silny nacisk położyć trzeba na zajęcia t. zw. ciche przy odpowiedniem ograniczeniu materjału pod względem ilościowym.

